

Timothy Snyder

CESTA K NESVOBODĚ

Rusko, Evropa, Amerika

PASEKA / PROSTOR

**CESTA
K NESVOBODĚ**

PŘELOŽIL MARTIN POKORNÝ

THE ROAD TO UNFREEDOM: RUSSIA, EUROPE, AMERICA

Copyright © 2018 by Timothy Snyder

All rights reserved.

First published in the United States by Tim Duggan Books,

an imprint of the Crown Publishing Group,

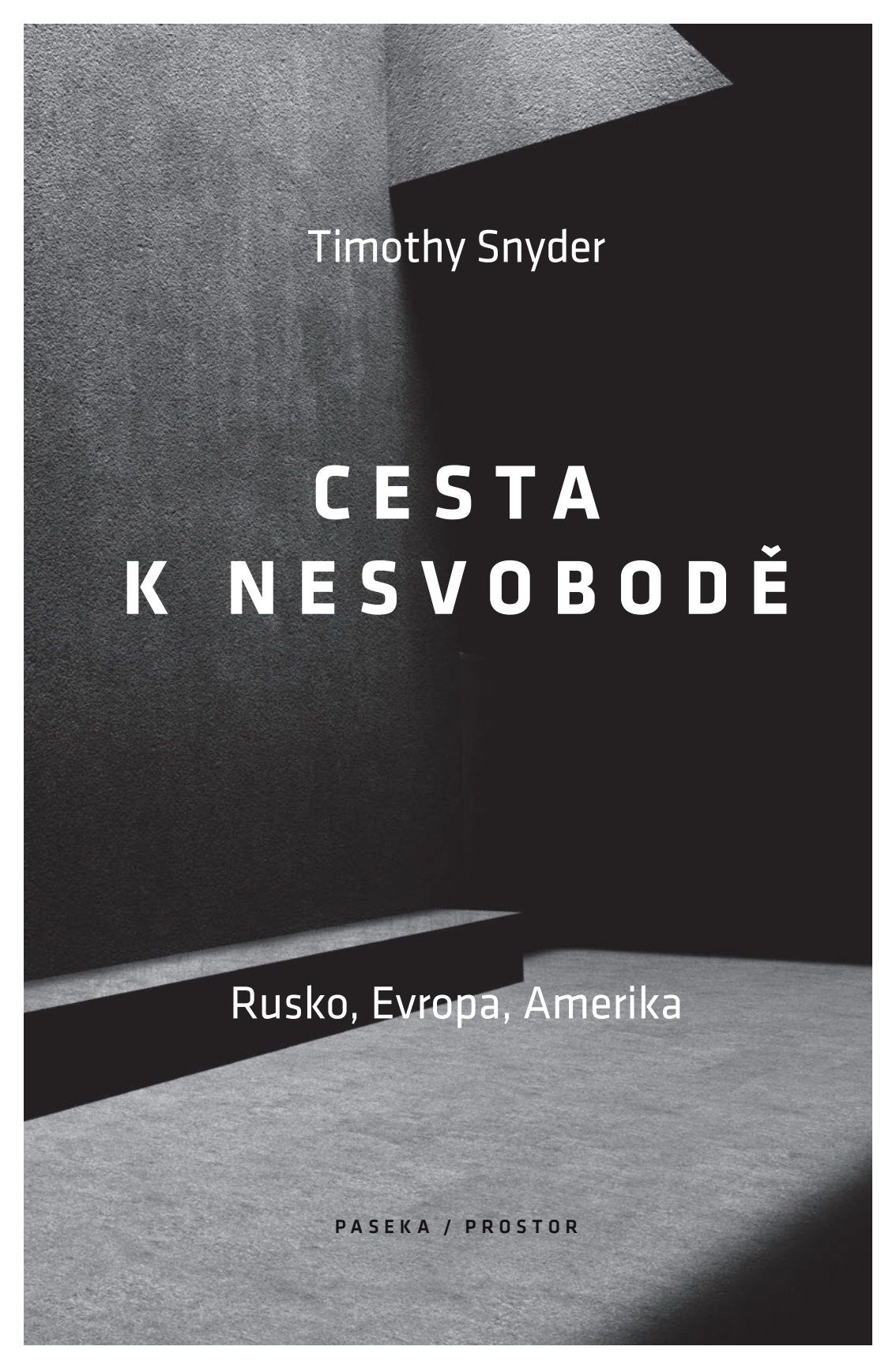
a division of Penguin Random House LLC, New York.

Translation © Martin Pokorný, 2019

ISBN 978-80-7637-018-0 (Epub)

ISBN 978-80-7637-020-3 (Mobi)

ISBN 978-80-7637-019-7 (PDF)

Timothy Snyder

CESTA K NESVOBODĚ

Rusko, Evropa, Amerika

PASEKA / PROSTOR

Reportérům, hrdinům naší doby

OBSAH

	PROLOG (2010)	7
1	MEZI INDIVIDUALISMEM A TOTALITARISMEM (2011)	21
2	MEZI NÁSTUPNICTVÍM A PÁDEM (2012)	41
3	MEZI INTEGRACÍ A IMPÉRIEM (2013)	69
4	MEZI NOVÝM A VĚČNÝM (2014)	111
5	MEZI PRAVDOU A LŽÍ (2015)	155
6	MEZI ROVNOSTÍ A OLIGARCHIÍ (2016)	211
	EPILOG (20...)	273
	Poděkování	277
	Poznámky	281
	Zkratky použité v poznámkách	345
	Rejstřík	349

PROLOG (2010)

Můj syn se narodil ve Vídni. Porod měl komplikovaný průběh a starost rakouského lékaře i polské asistentky se upínala především k dítěti. Novorozeně dýchalo, matka je chvíli podržela v náruči a pak ji na lůžku převezli na operační sál. Porodní asistentka Ewa mi chlapce podala. Oba jsme si připadali trochu ztracení, ale důvěřovali jsme si. Hleděl fialovými očima nahoru, zatímco okolo něj sprintovali chirurgové a připínali si roušky, rozléhaly se kroky a míhaly se zelené operační pláště.

Na druhý den se vše jevilo optimisticky. Sestry mi řekly, abych z porodnice odešel v pět hodin odpoledne – na konci návštěvní doby – a nechal rodičku s dítětem do rána v jejich péči. Opožděně jsem tak mohl e-mailem rozeslat oznámení přátelům. Někteří adresáti si dobrou zprávu přečetli v tutéž chvíli, kdy se dozvěděli o katastrofě, při níž jiní lidé přišli o život. Varšavský kolega, se kterým jsem se seznámil ve Vídni ještě před rokem 2000, spěchal, aby stihl letadlo. Ačkoli se k němu má zpráva hnala rychlostí světla, už ho nedostihla.

ROK 2010 byl dobou reflexe. Při finanční krizi, jež propukla o dva roky dříve, se rozplynula podstatná část světového jmění a následující klopýtavé hospodářské oživení přinášelo prospěch hlavně bohatým. V čele Spojených států stál muž černé pleti. Hlavní evropská událost po roce 2000 – rozšíření Evropské unie směrem na východ – podle všeho dospěla k úspěšnému konci. Deset let po přelomu století, dvacet let po pádu komunismu v Evropě a sedmdesát let po začátku druhé světové války poskytovalo vhodnou chvíli k bilancování.

Jednu takovou bilanci jsem přesně toho roku připravoval s historikem Tonym Judtem, který již věděl, že umírá. Obdivoval jsem z Tonyho díla především *Poválečnou Evropu* z roku 2005: líčí zde těžko předvídatelný úspěch Evropské unie, která z fragmentů rozpadlých impérií vytvořila největší světovou ekonomiku a nejvýznamnější zónu demokracie. Kniha končí zamyšlením nad holokaustem. V 21. století, naznačuje Tony Judt, už procedury a peníze nebudou stačit: k tomu, aby se v politice udržela slušnost, bude nutné zachovávat vzpomínku na historii hrůzy.

V roce 2008 Tonyho postihlo zhoubné neurologické onemocnění, amyotrofiická laterální skleróza. Smrt byla neodvratná a Tony byl lapen v těle, jež už nedokázal ovládat. Poté co ztratil i pohyblivost rukou, jsme v roce 2009 začali zaznamenávat společné rozhovory na různá témata z historie 20. století. V průběhu rozhovorů nás oba tížily obavy z americké víry, že kapitalismus přetrvá v nezměněné podobě a rozvoj demokracie je nevyhnutelný. Tony je autorem studií o nezodpovědných intelektuálech, kteří ve 20. století napomáhali totalitarismu. Nyní se obával nové vlny nezodpovědnosti v 21. století, totiž naprostého odmítnutí jakýchkoli idejí, jež zploštuje diskusi, ochromuje politiku a normalizuje nerovnoprávnost.

Souběžně s těmito rozhovory jsem pracoval na vlastní knize o hromadném politickém vraždění, jehož se ve třicátých a čtyřicátých letech 20. století dopustily nacistické Německo a Sovětský svaz. Výklad vycházel od etnik – Židů, Bělorusů, Ukrajinců, Rusů, příslušníků pobaltských národů a Poláků – v oblastech, kde se oba režimy vystřídaly, takže obyvatelé poznali dopad jedné i druhé moci. Jednotlivé kapitoly sice probíraly témata, jež budí hrůzu – úmyslně vyvolané hladomory, hromadné popravy, plynové komory –, avšak celková premisa knihy byla optimistická: příčiny hromadného vraždění lze zjistit a pojmenovat, slova mrtvých lze povolát k životu. Pravda je vypověditelná a člověk je poučitelný.

Jedna kapitola knihy se věnovala klíčovému obratu 20. století, totiž německo-sovětské spojenecké smlouvě, která odstartovala druhou světovou válku v Evropě. V září 1939 vpadly nacistické Německo a Sovětský svaz do Polska. Cílem obou agresorů bylo

rozvrátit polský stát a vyhladit polskou politickou elitu. V dubnu 1940 sovětská tajná policie zavraždila 21 892 polských zajatců, přičemž většinu tvořili vzdělaní důstojníci v záloze. Tito muži – a také jedna žena – byli zabiti střelou do týla na pěti popravištích; jedno se nacházelo v lese u Katyně poblíž Smolensku v Ruské sovětské federativní socialistické republice. Masakr v Katyni se pro Poláky stal zástupným symbolem sovětských represí.

Po druhé světové válce v Polsku nastoupil komunistický režim, země se stala sovětským satelitem a o Katyni se nesmělo mluvit. Až po rozpadu Sovětského svazu v roce 1991 měli historici možnost objasnit, co se vlastně stalo. Sovětské archivní dokumenty podaly jednoznačný důkaz, že tato hromadná vražda byla cíleným krokem a Stalin ji osobně schválil. Nově vzniklá Ruská federace zápolila po rozpadu SSSR s nutností vyrovnat se s historií stalinistického teroru. Třetího února 2010, v době, kdy jsem knihu dokončoval, se ruský premiér obrátil na svého polského kolegu s nečekaným návrhem: k sedmdesátému výročí zločinu uspořádají v Katyni společnou slavnostní vzpomínkovou akci. Prvního dubna o půlnoci – v den, kdy se měl podle předpokladů narodit můj syn – jsem dokončenou knihu zaslal nakladateli. Sedmého dubna dorazila do Ruska polská vládní delegace pod vedením ministerského předsedy. Můj syn se narodil den nato.

Dva dny poté do Ruska zamířila druhá polská delegace. Vedl ji polský prezident s chotí a zahrnovala vysoké velitele polských ozbrojených sil, poslance, občanské aktivisty, kněze i příbuzné obětí. Členem delegace byl též můj přítel Tomek Merta, respektovaný politolog a z titulu náměstka polského ministra kultury organizátor celé akce. V sobotu 10. dubna 2010 brzy ráno Tomek nasedl do letadla, které se v 8 hodin 41 minut zřítilo nedaleko přistávací dráhy ruského vojenského letiště ve Smolensku. Katastrofu nikdo nepřežil. Ve vídeňské porodnici zazvonil mobilní telefon a matka novorozенého dítěte zavolala polsky přes pokoj.

Druhý den navečer jsem pročítal odpovědi na zasláné oznámení. Jeden přítel mě chtěl včas upozornit, abych i v radosti, již prožívám, pochopil, k jaké došlo tragédii: „Aby ses neocítl v obtížné situaci, musím ti sdělit, že Tomek Merta je mrtvý.“ Letu se měl

účastnit i jiný přítel, který se však – jak mi napsal – rozmyslel a zůstal doma. Jeho manželka byla v devátém měsíci těhotenství.

Dopis zakončil slovy: „Všechno se teď změní.“

V RAKOUSKU zůstává rodička v porodnici čtyři dny, aby ji zdravotní sestry mohly náležitě poučit ohledně krmení, koupání a další péče o dítě. To už je dostatečně dlouhá doba na to, aby se rodiny navzájem seznámily, rodiče zjistili, jakým jazykem se spolu domluví, a rozeběhl se rozhovor. Následujícího dne se v porodnici mezi Poláky mluvilo o spiknutí. Začaly se vynořovat neověřené zprávy: letadlo sestřelili Rusové, anebo se polská vláda zapojila do spiknutí s cílem zabít polského prezidenta, jenž příslušel k odlišné politické straně než premiér. Jedna novopečená polská matka se mě zeptala na můj názor. Odpověděl jsem, že to považuji za krajně nepravděpodobné.

Den nato mohla rodička s novorozencem odejít domů. Se spícím dítětem v košíku vedle sebe jsem napsal dva články o Tomkovi: nekrolog v polštině a anglicky psaný popis neštěstí, k němuž došlo, zakončený vyjádřením naděje ohledně vývoje v Rusku. Polský prezident přišel o život po cestě na vzpomínkovou akci, jež měla připomenout zločin spáchaný na ruské půdě. Vyjádřil jsem naději, že ruský předseda vlády Vladimir Putin nastalé situace využije k obecnější reflexi nad stalinismem. V truchlivé atmosféře dubna 2010 to snad byla pochopitelná výzva. Jako předpověď se však zoufale minula se skutečností.

Všechno se změnilo. Putin, který před nástupem do premiérského křesla absolvoval dvě funkční období jako ruský prezident, oznámil v září 2011, že na prezidenta hodlá kandidovat znovu. V parlamentních volbách v prosinci 2011 jeho strana utrpěla relativní neúspěch, nicméně i tak získala parlamentní většinu. V květnu 2012 – po volbách, jež také nepůsobily věrohodně – se Putin znovu stal prezidentem. Následně se postaral, aby diskuse ohledně sovětské minulosti – tedy diskuse toho typu, jakou svého času sám vyvolal kolem Katyně – byly trestné. V Polsku došlo k tomu, že katastrofa u Smolensku na okamžik celou společnost sjednotila, a poté ji na dlouhá léta polarizovala. Posedlost neštěstím z dubna

2010 s postupem času nadále rostla a pomalu vytlačila z paměti i katyňský masakr, který si oběti havárie měly připomenout, stejně jako všechny ostatní případy národního utrpení. Polsko a Rusko přestaly přemýšlet o vlastních dějinách. Časy se změnily. Nebo se možná měnil náš smysl pro čas.

Na Evropskou unii padl tíživý stín. Vídeňská porodnice, kde se nám díky nijak zvlášť nákladnému pojištění dostalo zcela bezplatné péče, byla připomínkou zdaru evropského projektu a ukázkou služeb, které většina Evropy považuje za samozřejmé, zatímco ve Spojených státech jsou zcela nepředstavitelné. Totéž lze říct o spolehlivém a rychlém metru, které mě do porodnice dovezlo: v Evropě běžné, v Americe nerealizovatelné. V roce 2013 se Rusko obrátilo proti Evropské unii a prohlásilo ji za nepřátelského šířitele úpadku. Její prosperita by mohla Rusy přivést na myšlenku, že se z bývalých impérií mohou stát úspěšné demokracie. Proto se její existence náhle ocitla v ohrožení.

Když chtěla Ukrajina v roce 2014 posílit vazby s Evropskou unií, sousední Rusko na ni zaútočilo a anektovalo část ukrajinského území. V roce 2015 se už ruská bezprecedentní kybernetická kampaň rozšířila z Ukrajiny do Evropy i Spojených států a probíhala za asistence mnoha Evropanů i Američanů. V roce 2016 Britové v referendu odhlasovali odchod z Evropské unie, čímž splnili dlouholeté přání Moskvy, a Američané si – s nezanedbatelným přispěním ruské vlády – zvolili za prezidenta Donalda Trumpa. Jeden z mnoha nedostatků nově zvoleného amerického prezidenta spočíval v neschopnosti historicky uvažovat: Trump nebyl s to náležitě připomenout hrůzy holokaustu ani odsoudit nacisty ve vlastní zemi.

Dvacáté století se už stávalo jednoznačnou minulostí, aniž bychom si z něj dokázali vzít potřebná poučení. V Rusku, Evropě i Spojených státech se začínala rodit nová forma politiky, nová nesvoboda pro novou dobu.

ZMÍNĚNOU dvojici článků o smolenském neštěstí jsem napsal po mnohaletých úvahách o politice života a smrti a pracoval jsem na nich na sklonku dne, kdy se hrana mezi oběma protiklady zdála být zvlášť tenká. „Vaše štěstí vprostřed neštěstí,“ napsal mi jeden

z přátel – a obojí působilo stejně nezaslouženě. Začátky a konce se přibližily k sobě, nebo se možná ocitaly ve špatném pořadí: smrt před životem, umírání před žitím. Čas se vymkl z kloubů.

Řečeno parafrází výroku Virginie Woolfové, někdy kolem dubna 2010 se změnila lidská přirozenost. Když jsem chtěl rozeslat zprávu o narození svého prvního dítěte, musel jsem jít do kanceláře a zapnout počítač – smartphony ještě nebyly obecně rozšířené – a následně jsem očekával, že lidé mi odpoví v řádu dnů či týdnů, ne okamžitě. Dva roky nato, v době narození dcery, už bylo všechno jinak: mít smartphone bylo normální a na zprávy se odpovídalo buď hned, nebo vůbec. Mít dvě děti je úplně něco jiného než mít jedno – a přesto si myslím, že se pro nás vlivem proměny internetu v sociální médium stal čas roztržitějším a hůře uchopitelným.

Stroje, jež nám měly zajistit volný čas, ho začaly spotřebovávat. Ztratili jsme schopnost koncentrovat se i vzpomínky a všechno se zdálo být nové. Po Tonyho smrti v srpnu 2010 jsem objížděl propagační akce kvůli naší společné knize, která v anglickém originále nese název *Thinking the Twentieth Century* (Jak myslet 20. století), a při cestách po Spojených státech jsem si ostře uvědomoval, že jde o naprosto zapomenuté téma. Po večerech v hotelových pokojích jsem sledoval, jak ruská televize nezávazně žongluje s traumatizujícím odkazem americké rasové historie a šíří domněnku, že se Barack Obama narodil v Africe. Připadalo mi zvláštní, že se této zvěsti rychle chopil i televizní bavič Donald Trump.

Američané a Evropané 21. století se ocitli ve vleku pohádky o „konci dějin“, pocitu, který označuji termínem *politika nevyhnutelnosti* a který spočívá v mínění, že budoucnost je prostě jen opakováním současnosti, zákony pokroku dávno známe, neexistují žádné alternativy, a nedá se proto vlastně nic dělat. Americká kapitalistická varianta navíc vyprávěla, že příroda zplodila trh, trh přinesl demokracii a demokracie zajistila blahobyt. V evropské verzi dějiny zplodily národ, ten se z války poučil, že mír je dobrá věc, a rozhodl se pro integraci a blahobyt.

Až do zhroucení Sovětského svazu v roce 1991 měl svou verzi politiky nevyhnutelnosti i komunismus: příroda umožňuje zrod

techniky, technika přináší proměnu společnosti, proměna společnosti je příčinou revoluce a revoluce nastoluje utopii. Když se ukázalo, že realita je odlišná, stoupenci evropské a americké verze nevyhnutelnosti slavili triumf. Evropa v roce 1992 nasadila všechny páky na to, aby dokončila upevňování Evropské unie, a Američané se oddali víře, že pád komunistické verze světa potvrzuje pravdivost té kapitalistické. Celé čtvrtstoletí od pádu komunismu si Američané i Evropané opakovali svoji oblíbenou historku o nevyhnutelnosti, a celou jednu generaci tak vychovali bez dějin.

Americká politika nevyhnutelnosti – stejně jako všechny podobné příběhy – odporovala faktům. Osud Ruska, Ukrajiny a Běloruska po roce 1991 jasně ukazoval, že zhroucením jednoho systému nevzniká *tabula rasa*, na které by ryzí přirozenost zplodila trhy a trhy vedly k vytyčení práv. Stejné poučení mohlo přijít v roce 2003 z Iráku – kdyby se ovšem původci americké ilegální války zamysleli nad jejími zhoubnými dopady. Finanční krize roku 2008 a deregulace financí, jež lze v USA vynaložit na politické kampaně, v roce 2010 navýšily vliv bohatých a omezily vliv voličů. S nárůstem hospodářské nerovnosti se zúžily časové horizonty a ubývalo stoupenců názoru, že budoucnost obnáší lepší verzi přítomnosti. Při absenci fungujícího státu, který by jim zaručoval elementární sociální jistoty, jinde považované za samozřejmé, jako jsou vzdělání, starobní důchody, lékařská péče, veřejná doprava, dovolená a rodičovské volno, se každodennost mohla stát pro Američany zdrcující a obrat je o naději v budoucnost.

Zhroucení politiky nevyhnutelnosti s sebou přináší odlišnou zkušenost času – *politiku věčnosti*. Zatímco nevyhnutelnost slibuje lepší budoucnost pro všechny, věčnost staví jeden národ do centra cyklického řetězce křivd. Čas už nepředstavuje linii směřující do budoucnosti, nýbrž kruh, ve kterém se donekonečna opakuji hrozby z minulosti. Za vlády nevyhnutelnosti nikdo nenese zodpovědnost, protože všichni víme, že detaily se vyřeší samy od sebe a všechno nakonec dobře dopadne; za vlády věčnosti nikdo nenese zodpovědnost, protože všichni víme, že ať uděláme cokoli, nepřítel je na postupu. Stoupenci politiky věčnosti šíří přesvědčení, že vláda nemůže společnosti jakožto celku nijak pomoci, může

ji pouze chránit před hrozbami. Namísto pokroku nastupují pesimismus a zkáza.

Když se stoupenci politiky věčnosti ocitnou u moci, inscenují krize a manipulují výslednými emocemi. Aby odpoutali pozornost od své neschopnosti či neochoty k reformě, řídí své občany tak, aby v rychlém sledu prožívali nadšení i vztek, a utápěli tak budoucnost v přítomnosti. V oblasti zahraniční politiky očerňují a likvidují výdobytky zemí, jež by se jinak domácím obyvatelstvu mohly jevit jako žádoucí vzor. S využitím moderní techniky šíří doma i v zahraničí fikce a lži, popírají pravdu a snaží se lidskou existenci proměnit ve spektakl a sentiment.

MOŽNÁ V OBDOBÍ po roce 2010 probíhal vývoj, který jsme nedokázali vnímat. Možná rychlý sled událostí od neštěstí ve Smolensku po zvolení Donalda Trumpa představoval epochu transformace, jejíž význam jsme nechápali. Možná neznatelně postupujeme od jednoho povědomí času k jinému, protože nedokážeme vnímat, jak nás dějiny formují a jak my formujeme je.

Nevyhnutelnost a věčnost proměňují fakta v narativy. Kdo je omámen nevyhnutelností, vnímá jednotlivá fakta jen jako chvilkové záblesky, které nemají vliv na celkovou historii pokroku; kdo se přehoupne do věčnosti, považuje každou novou událost jen za další příklad odvěké hrozby. Oba postoje se sice tváří historicky, ve skutečnosti však historii likvidují. Stoupenci politiky nevyhnutelnosti hlásají, že konkrétní rysy minulosti nejsou podstatné, protože ať se děje cokoli, vždycky je to voda na mlýn pokroku. Stoupenci politiky věčnosti přeskakují od události k události bez ohledu na hranice dekad i staletí a budují mýtus ohrožené nevinnosti. Jejich imaginace objevuje v uplynulém dění cykly nebezpečí a vyvolává pocit jakéhosi rytmu, který pak v současnosti podněcuje vyvoláváním umělých krizí a dennodenního dramatu.

Nevyhnutelnost a věčnost mají specifický propagandistický styl. Politici nevyhnutelnosti tvoří z fakt předivo blahobytu. Politici věčnosti fakta zastírají, a brání tak zjištění, že lidé v jiných zemích jsou svobodnější a bohatší, i přijetí myšlenky, že s oporou v získaném poznání lze formulovat reformní postupy. Velkou část dění

po roce 2010 tvořila záměrná produkce politických fikcí, plakátových historek a lží středního stříhu, které poutaly pozornost publika a okupovaly tolik potřebný prostor k zamyšlení. Ale ať už propaganda vyvolá v danou chvíli sebevětší dojem, nikdy se nekryje se soudem dějin. Mezi pamětí jakožto souhrnem dojmů a historií jakožto souvislostmi, které v rámci svých schopností aktivně rýsuje, je vždy rozdíl.

Tato kniha je pokusem znovu přimět naši dobu vnímat historický čas, a získat tak historický horizont aktivní politiky. To vyžaduje snahu o pochopení souboru navzájem propojených událostí od Ruska po Spojené státy v době, kdy se vznášejí pochybnosti nad samotnou pravdivostí fakt. Ruská invaze na Ukrajinu v roce 2014 byla pro Evropskou unii a Spojené státy zkouškou smyslu pro realitu. Pro mnoho Evropanů i Američanů bylo snazší přijmout přeludy ruské propagandy a nehájit právní uspořádání. Evropané i Američané marnili čas úvahami o tom, zda vlastně došlo k invazi, zda Ukrajina představuje samostatnou zemi a zda si náhodou invazi nezasloužila. To vedlo k odhalení ohromného nechráněného místa, jehož Rusko na území EU i USA záhy využilo.

Historie jakožto odborná disciplína se zrodila z konfrontace s válečnou propagandou. Ve vůbec prvním historickém spise, nazvaném *Dějiny peloponnéské války*, vytyčil Thukýdides jasný rozdíl mezi tím, jak své činy zdůvodňovali jedinci stanuvší v čele, a skutečnými důvody, jež k jejich rozhodnutím vedly. Dnes, kdy sílící nerovnost podněcuje ke vzniku politických fikcí, vzrůstá význam investigativní žurnalistiky. Její renesance započala během ruské invaze na Ukrajinu, kdy odvážní reportéři zasílali zprávy z ohnišek nebezpečí. V Rusku a na Ukrajině se novinářské iniciativy soustředily na problematiku kleptokracie a korupce – a reportéři vyvíjení v této tematice následně přešli k válečnému zpravodajství.

STEJNÝ VÝVOJ jako v Rusku může proběhnout i v Americe a v Evropě: ustaví se drastická nerovnost, politiku s reálným obsahem nahradí propaganda, od politiky nevyhnutelnosti se přejde k politice věčnosti. Ruští předáci získali možnost přizvat Evropany a Američany k nahlížení věčnosti díky tomu, že se na tuto pozici

dostali první. Vnímali americké a evropské slabiny, jelikož je postřehli dříve a dokázali jich využít na domácí půdě.

Události po roce 2010 – rozmach antidemokratické politiky, protievropský obrát Ruska a vpád na Ukrajinu, brexit a zvolení Donalda Trumpa – byly pro mnoho Evropanů a Američanů překvapením. Američané se zpravidla v reakci na překvapení buď oddají představě, že to nečekané vlastně vůbec nenastalo, anebo tvrdí, že je čímsi naprosto novým, a nelze je proto vůbec předvídat na základě historie. Buď nakonec všechno dobře dopadne, anebo je situace naopak tak špatná, že se nedá vůbec nic dělat. První reakce představuje obranný mechanismus politiky nevyhnutelnosti, druhá je zhmožněním onoho zaskřípění, jež nevyhnutelnost vyvoluje těsně předtím, než se zhroutí a ponechá volný prostor věčnosti. Politika nevyhnutelnosti rozhodá občanskou zodpovědnost a poté se při srážce s vážnější opozicí zhroutí v politiku věčnosti. Přesně takto Američané zareagovali, když se kandidát podporovaný Ruskem stal prezidentem Spojených států.

V rozmezí let 1989–2000 směřovala vlivová osa ze západu na východ: docházelo k přesazování ekonomických a politických modelů a k expanzi angličtiny, expandovala Evropská unie i Severoatlantická aliance (NATO). V téže době však neregulované meziprostory amerického a evropského kapitalismu povolaly bohaté Rusy do říše, jež se protikladu východ–západ vymykala: míním říši offshorových bankovních účtů, „skořápkových“ firem a anonymních transakcí, kterými se praly špinavé peníze nakradené na úkor zbytku populace. To byl jeden z důvodů, proč po roce 2010 začal vliv naopak proudit z východu na západ: offshorová výjimka se stala pravidlem, ruské politické fikce pronikly i mimo Rusko. V *Dějích peloponéské války* Thúkýdídés definuje oligarchii jako *vládu nemnohých* a staví ji proti demokracii. U Aristotela znamená výraz oligarchie *vládu několika boháčů*. V tomto smyslu se výraz po roce 1990 ujal v ruštině a poté – po roce 2010 – z dobrých důvodů i v angličtině. Koncepty a praktiky se začaly šířit z východu na západ. Příkladem je výraz *fake*, například ve spojení *fake news*. Zdálo by se, že jde o americký termín, a k jeho autorství se hlásí Donald Trump – ale ve skutečnosti se výrazu *fejtkovyje novosti*

užívalo v Rusku a na Ukrajině dlouho předtím, než se ujal ve Spojených státech: označovalo se tak vytvoření smyšleného textu, jenž se vydává za novinářskou zprávu, přičemž cílem je jednak vyvolat zmatek ohledně konkrétní události, jednak zdiskreditovat tisk jako takový. Politici věčnosti nejprve šíří *fake news* sami, pak začnou říkat, že veškeré zpravodajství je *fake*, a skončí tvrzením, že jedinou realitou jsou jejich vlastní spektakly. Ruské tažení s cílem zaplnit mezinárodní veřejnou sféru výmysly započalo roku 2014 na Ukrajině a rok nato se rozšířilo do Spojených států, kde v roce 2016 přispělo k výsledku voleb. Použité techniky byly všude stejné, avšak s postupem času nabíraly na rafinovanosti.

V Rusku od roku 2010 vládne kleptokratický režim, který se snaží exportovat politiku věčnosti: zničit rozdíl mezi fakty a fikcí, zakonzervovat společenskou nerovnost a urychlit podobný vývoj v Evropě i ve Spojených státech. Jasně patrné to je na Ukrajině, kde Rusko vedlo regulérní válku a současně vyhrocovalo kampaň s cílem rozpoltit Evropskou unii a Spojené státy. Poradce prvního proruského prezidentského kandidáta v amerických dějinách předtím působil jako poradce posledního proruského prezidenta Ukrajiny. S technikami, které na Ukrajině selhaly, Rusko uspělo ve Spojených státech. Ruští a ukrajinští oligarchové si své ilegálně získané finance ukládali způsobem, který podporoval podnikatelské plány amerického prezidentského kandidáta. A to vše dohromady tvoří jedinou historii: historii naší doby a jejích dilemat.

MŮŽE BÝT historie takto současná? *Dějiny peloponnéské války* nám připadají starobylé – vždyť Athéňané bojovali se Spartány před více než dvěma tisíci lety. Historik Thúkýdídés však zachycoval události, které sám zažil, a výklad minulosti podával v míře nutné pro to, aby vyjasnil, co je v danou chvíli v sázce. Tato kniha skromně následuje jeho vzor.

Cesta k nesvobodě provádí – v míře nutné pro charakteristiku politických problémů současnosti a s cílem rozptýlit některé mýty, které je obklopují – sondy do ruské, ukrajinské, evropské i americké historie. Kniha čerpá z primárních pramenů v příslušných zemích a pátrá po strukturách a konceptech, jež nám mohou napomoci

porozumět naší současnosti. Jazyky, v nichž jsou příslušné zdroje zaznamenány – ruština, ukrajinština, polština, němčina, francouzština a angličtina –, mi zajišťují badatelský nástroj, ale současně jsou pramenem nahromaděné zkušenosti. Po celé zkoumané období jsem četl a sledoval ruská, ukrajinská, evropská i americká média, navštívil řadu míst, o nichž je v knize řeč, a mnohdy jsem mohl dostupná líčení porovnat s osobními zkušenostmi nebo zkušenostmi lidí z blízkého okolí. Každá kapitola se zaměřuje na jednu konkrétní událost a konkrétní rok: návrat totalitního uvažování (2011), zhroucení demokratické politiky v Rusku (2012), útok Ruska na Evropskou unii (2013), revoluci na Ukrajině a následnou ruskou invazi (2014), expanzi politických smyšlenek v Rusku, Evropě a USA (2015) a zvolení Donalda Trumpa americkým prezidentem i jeho konání v úřadu (2016).

Hlásáním názoru, že základy politiky nepřipouštějí žádnou skutečnou změnu, šíří politika nevyhnutelnosti nejistotu ohledně toho, v čem zmíněné základy vlastně spočívají. Pokud máme za to, že budoucnost přináší automatickou setrvačnost dobrého politického uspořádání, pak se nemusíme ptát, v čem toto uspořádání spočívá, proč je dobré, jak se udržuje a jak je lze zlepšit. Historie je a musí být politickým myšlením – v tom smyslu, že zjednává prostor, jenž se vymyká nevyhnutelnosti i věčnosti, brání nám přehoupnout se od jednoho k druhému a pomáhá vystihnout moment, kdy můžeme nastoupený vývoj změnit.

V období, kdy opouštíte nevyhnutelnost a zápasíte s věčností, se jako vodítko k nápravě může jevit historie dezintegrace. Při erozi se odhaluje, co odolalo, co je možné posílit, co je možné zrekonstruovat a co je nutné pojmout jinak. Jelikož porozumění je vždy zdrojem moci, jsou názvy jednotlivých kapitol pojaty jako výběr ze dvou alternativ: mezi individualismem a totalitarismem; mezi úspěchem a nezdarem; mezi integrací a impériem; mezi novostí a věčností; mezi pravdou a lží; mezi rovností a oligarchií. Individualita, vytrvalost, kooperace, novátorství, poctivost a spravedlnost zde tedy vystupují jako politické ctnosti. Nejedná se přitom o pouhá klišé nebo osobní preference, nýbrž o historická fakta, prokazatelná stejně jednoznačně jako materiální síly.

Ctnosti jsou neodlučně spjatý s institucemi, pro něž jsou inspirací a zdrojem energie.

Instituce může kultivovat určité představy o dobru a současně je na těchto představách závislá. Pokud se má institucím dařit, vyžadují ctnosti, a pokud má společnost kultivovat ctnosti, je k tomu zapotřebí institucí. Etickou otázku, co je ve veřejném životě dobré a co špatné, není možné oddělit od historického výzkumu struktur. Zdrojem dojmu, že ctnosti jsou irelevantní nebo přímo směšné, je politika nevyhnutelnosti a věčnosti: nevyhnutelnosti vinou příslibu, že dobro existuje již teď a musí se podle očekávání šířit, věčnosti vinou ujišťování, že zlo vždycky přichází zvenčí a my jsme navěky jeho nevinnými oběťmi. Pokud chceme dobro a zlo lépe pochopit, musíme znovuoživit historii.

MEZI INDIVIDUALISMEM A TOTALITARISMEM (2011)

Se zákonem bude naše země vzkvétat, v bezzákonnosti
podlehne zhoubě.

— *SÁGA O NjÁLOVI*, asi 1280

Suverén je ten, kdo rozhoduje o výjimce.

— CARL SCHMITT, 1922

Politika nevyhnutelnosti spočívá na myšlence, že ideje neexistují. Stoupenci, kteří jí jsou uhranuti, popírají, že by ideje mohly mít reálný vliv – čímž ovšem dokazují, že je samotné jedna efektivní idea uchvátila. Slogan politiky nevyhnutelnosti zní: „Není na výběr.“ Přijmout toto klišé znamená popřít osobní zodpovědnost za pochopení historie a úsilí o změnu. Život se mění v náměsíčný pochod ke hrobu vyznačenému na předem pořízeném pozemku.

Věčnost se rodí z nevyhnutelnosti, tak jako přízrak z mrtvol.¹ Kapitalistická verze politiky nevyhnutelnosti, tedy trh jakožto náhražka aktivní politiky, plodí ekonomickou nerovnost a ta podlamuje víru v pokrok. Omezování společenské mobility navozuje stav, kdy je nevyhnutelnost střídána věčností a demokracii vytlačuje oligarchie. Oligarcha předestírající vyprávěnku o nevinné minulosti, v níž může snadno čerpat i z fašistických idejí, nabízí falešnou ochranu lidem, kteří trpí skutečnými neduhy. Cestu k tomuto spektaklu razí víra, že technika slouží svobodě. S tím, jak koncentraci nahrazuje rozptýlenost, se veškerá budoucnost rozplývá ve frustracích dané chvíle a z věčnosti se stává každodennost.

Oligarcha se při vstupu do reálné politiky opírá o svět smyšlenek a vládne pomocí evokace mýtů a umělého podněcování krizí. V období po roce 2010 jeden takový – Vladimir Putin – dovedl druhého – Donalda Trumpa – z říše smyšlenek k moci.

Rusko se dostalo do fáze politiky věčnosti jako první a ruští předáci se rozhodli chránit sebe i svůj majetek jejím exportem. Vrchní oligarcha Vladimir Putin si za průvodce vybral fašistického myslitele Ivana Iljina. V roce 1953 napsal básník Czesław Miłosz, že „teprve v polovině 20. století si mnozí Evropané s hořkostí uvědomili, že spleť a pro obyčejného smrtelníka složité filozofické knihy mají bezprostřední vliv na jejich osudy“.² Mezi filozofické spisy, jež dnes mají zvláštní váhu, patří i knihy Ivana Iljina, zesnulého rok poté, co Miłosz napsal citovanou větu.

Iljinova renesance v oficiálním Rusku konce 20. a počátku 21. století vdechla jeho dílu nový život a fašismus se adaptoval tak, aby umožnil nástup oligarchie a dodal konkrétní ideje, jež ruským mocným umožní přejít od nevyhnutelnosti k věčnosti.

Fašismus dvacátých a třicátých let – tedy Iljinovy éry – měl tři hlavní rysy: na úkor rozumu a zákona oslavoval vůli a násilí, volal po vůdci mysticky splynuvším s vlastním lidem a v globalizaci spatřoval nikoli okruh problémů k řešení, nýbrž spiknutí. Fašismus oživený v současné situaci ekonomické nerovnosti ve formě politiky věčnosti slouží oligarchům jako katalyzátor pro přechod od veřejné diskuse k politické fikci, od smysluplného hlasování k falešné demokracii a od právního státu k personálně zaměřeným režimům.³

Dějiny se nezastaví a vždy nabízejí alternativy. Jednu z nich předkládá právě Iljin. V naší době zažilo renesanci vícero fašistických myslitelů, on je však nejdůležitější. Je vůdcem na temnící se cestě k nesvobodě, jež vede od nevyhnutelnosti k věčnosti. Když se s jeho myšlenkami a vlivem seznámíme, dovolí nám to předjímat další směr a hledat zdroje světla i možné odbočky. K tomu je nutno uvažovat historicky, tedy ptát se, jaký význam mohou mít ideje minulosti pro přítomnost, srovnat Iljinovu éru globalizace s naší současností a uvědomit si, že tehdy i nyní existovaly možnosti a nebyly jen dvě. Přírozeným nástupcem závoje nevyhnutelnosti

je rouška věčnosti, ale existují i další alternativy a je nutné je najít dřív, než rouška vše zastře. Když přijímáme věčnost, vzdáváme se tím individuality a žádnou další možnost již nehledáme. Věčnost je také ideou, jež hlásá, že ideje neexistují.

Když se v roce 1991 rozpadal Sovětský svaz, američtí stoupenci politiky nevyhnutelnosti vyhlašovali konec dějin – a někteří Rusové zase hledali nový zdroj autority v imperiální minulosti. Po svém vzniku v roce 1922 Sovětský svaz převzal většinu území carského Ruska. Carovo panství bylo největší na světě: od západu na východ se rozpínalo od poloviny Evropy po pobřeží Tichého oceánu a od severu na jih od Arktidy po střední Asii. Naprostou většinu obyvatelstva tvořili rolníci a nomádi, nicméně ruské střední vrstvy spolu s inteligencí uvažovaly na přelomu století o způsobech, jakými by se samoděržaví mohlo modernizovat a stát se spravedlivějším.

Ivan Iljin se narodil roku 1883 ve šlechtické rodině a vyrůstal jako typický představitel své generace. Na přelomu století toužil po tom, aby se Rusko stalo právním státem, po katastrofě první světové války a zkušenosti bolševické revoluce v roce 1917 se však stal kontrarevolucionářem a stoupencem násilných protirevolučních metod. S postupem času zformuloval vlastní verzi křesťanského fašismu s cílem potříti bolševismus. V roce 1922, tedy krátce před vznikem Sovětského svazu, byl vypovězen ze země. Usadil se v Berlíně a odtud vytvářel programové zajištění bělogvardějských odpůrců nového státu. Za „bílé“ se označovali bojovníci proti bolševické Rudé armádě během dlouhé a krvavé ruské občanské války, kteří se následně tak jako Iljin uchýlili do politické emigrace v Evropě. Později Iljin pojímal své texty jako návod pro ty, kdo se v Rusku ujmuou moci po pádu Sovětského svazu. Zemřel v roce 1954.⁴

Když v roce 1991 vzešla z trosek Sovětského svazu nová Ruská federace, Iljinova kniha *Naše úkoly*⁵ se dostala do oběhu v nových vydáních, vyšly mu sebrané spisy a jeho myšlenky získaly mocné zastánce.⁶ Přestože zemřel ve Švýcarsku v naprostém zapomnění, Putin v roce 2005 zorganizoval převoz ostatků a jejich nový pohřeb v Moskvě.⁷ Iljinova pozůstalost byla uložena v knihovně Michiganské státní univerzity, Putin však roku 2006 vyslal emisara, který zajistil její transport.⁸ Tou dobou už Putin Iljina citoval

v pravidelných prezidentských proslovech před valným shromážděním ruského Federálního shromáždění; tyto významné projevy si Putin psal sám.⁹ Po roce 2010 Putin využil Iljinovy autority k vysvětlení, proč Rusko musí podkopat Evropskou unii a zaútočit na Ukrajinu.¹⁰ Když měl na dotaz uvést svého oblíbeného historika, označil za svou autoritu pro výklad minulosti právě Iljina.¹¹

Ruská politická elita následovala Putinův příklad a jeho hlavní propagandista Vladislav Surkov přizpůsobil Iljinovy myšlenky světu moderních médií.¹² Surkov stál za Putinovým nástupem k moci a dohlížel na konsolidaci médií, jež Putinovi zajistila moc takřikajíc navěky. Dmitrij Medveděv, formální předseda Putinovy politické strany, doporučil Iljina ruské mládeži.¹³ Iljina citovali předáci obou domněle opozičních stran, totiž komunistů i (krajně pravicových) liberálních demokratů, kteří měli svůj podíl na nastolení oné kamufláže demokracie, k jejímuž vzniku Iljin vybízel. Iljina citoval předseda ústavního soudu – a to v době, kdy sílila podpora pro Iljinovu myšlenku, že zákon znamená totéž co láska k vůdci. Ve chvíli, kdy se Rusko změnilo v centralizovaný stát v podobě, jakou Iljin hájil, jeho jméno zmiňovali i oblastní gubernátoři.¹⁴ Počátkem roku 2014 obdrželi členové ruské vládnoucí strany a všichni příslušníci státního aparátu z Kremlu darem soubor Iljinových politických publikací.¹⁵ V roce 2017 připomněla ruská televize sté výročí Říjnové revoluce filmem, jenž Iljina představoval jako morální autoritu.

Iljin byl stoupencem politiky věčnosti a jeho myšlenky získaly dominantní vliv právě koncem 20. a počátkem 21. století, v době, kdy se v Rusku hroutila kapitalistická verze politiky nevyhnutelnosti. Jeho vliv vyvrcholil po roce 2010, kdy se Rusko změnilo v organizovanou kleptokracii a domácí sociální nerovnost dosáhla ohromujících rozměrů. Útok Ruska na Evropskou unii a na Spojené státy poukázal na určité politické ctnosti, které filozof Iljin nevnímal nebo jimi pohrdal: individualismus, střídání ve funkcích, integraci, novátorství, pravdu a rovnost.¹⁶

SVÉ MYŠLENKY Iljin Rusku poprvé předestřel před sto lety, po Říjnové revoluci. Přesto se stal myslitelem dneška: žádný jiný filozof

20. století neprošel po roce 2000 tak velkolepou rehabilitací a netěší se ve světové politice tak dalekosáhlému vlivu. Pokud to uniká naší pozornosti, příčina tkví v tom, že zůstáváme uhranuti nevyhnutelností a myslíme si, že na myšlenkách nezáleží. Uvažovat historicky znamená akceptovat možnost, že i neznámé může být důležité, a pracovat na tom, aby se neznámé stalo známým.

V naší dnešní politice nevyhnutelnosti se zrcadlí ta, jež panovala za Iljinova života. Podobně jako období let 1985–2015, i roky 1885–1914 byly érou globalizace. Konvenční mínění se v obou případech domnívalo, že růst živěný vývozem zajistí nástup racionální politiky a skoncuje s fanatismem. Tento optimismus se zhroutil s propuknutím první světové války a následných revolucí a kontrarevolucí – a příkladem naznačeného trendu se stal i Ivan Iljin: zatímco v mládí podporoval právní stát, nyní se přesunul na stanovisko krajní pravice a současně obdivoval taktiku, již nacházel u krajní levice.¹⁷ Někdejší levicový aktivista Benito Mussolini krátce po Iljinově vypovězení z Ruska vedl fašistické voje při pochodu na Řím a ruský myslitel v ducem spatřoval nádeji pro hroutící se svět.¹⁸

Iljin ve fašismu viděl politiku nadcházejícího světa.¹⁹ Jako exulanta ho ve dvacátých letech hluboce zneklidňovalo, že Italové dospěli k fašismu dříve než Rusové. Utěšoval se představou, že zdrojem inspirace pro Mussoliniho puč byli ruští bílí: „Hnutí bílých je hlubší a širší než [italský] fašismus.“²⁰ Tato hloubka a šíře, vysvětloval, pramení z přijetí křesťanské víry ve verzi, jež vyžaduje krvavou oběť Božích nepřátel. Ve dvacátých letech ještě Iljin pevně věřil, že bílí exulanti z Ruska se mohou vrátit k moci, a oslovoval je „mí bílí bratři, fašisté“.

Podobně hluboký dojem na Iljina učinil Adolf Hitler.²¹ Iljin sice krátkodobě navštívil Itálii a prázdniny trávil ve Švýcarsku, nicméně v letech 1922–1938 se natrvalo usídlil v Berlíně a pracoval zde v odborném ústavu financovaném vládou. Jeho matka byla Němka, u Sigmunda Freuda absolvoval psychoanalytickou kúru v němčině, studoval německou filozofii a psal německy stejně dobře a stejně často jako rusky. Jeho pracovním úkolem bylo kompilovat a sepisovat kritické analýzy sovětské politiky (jen za rok 1931

tak například vydal německy psaný *Svět nad propastí* a ruský *Bolševický jed*).²² V Hitlerovi spatřoval ochránce civilizace před bolševismem: Vůdce „má nesmírné zásluhy o celou Evropu“, jelikož zabránil dalším revolucím podle ruského vzoru. Iljin souhlasně konstatoval, že Hitlerův antisemitismus je odvozen z ideologie ruských bílých,²³ a litoval, že „Evropa nacionálněsocialistické hnutí nechápe“. Nacismus, toť především „duch“, na němž se Ruskové musejí podílet.

V roce 1938 se Iljin přestěhoval z Německa do Švýcarska a žil zde až do své smrti v roce 1954. Finančně ho tu podporovala manželka jednoho německo-amerického podnikatele²⁴ a prostředky získával také veřejným přednášením v němčině. Obsah přednášek, jak zaznamenal jeden švýcarský badatel, spočíval především ve výzvě nevnímat Rusko jako současné komunistické nebezpečí, ale jako budoucí pramen křesťanské spásy.²⁵ Podle Iljina se Rusko ocitlo pod komunistickým jhem vinou dekadentního Západu – avšak přijde den, kdy se díky křesťanskému fašismu osvobodí a přinese svobodu i dalším. Švýcarský recenzent označil Iljinovy knihy za „nacionální v tom smyslu, že se stavějí proti celému Západu“.²⁶

Po vypuknutí druhé světové války se Iljinovy politické názory nezměnily.²⁷ Všechny jeho švýcarské kontakty příslušely ke krajní pravici: Rudolf Grob doporučoval, aby Švýcarsko následovalo vzor nacistického Německa, Theophil Spoerri patřil ke skupině, která zakazovala členství Židům a zednářům, Albert Riedweg byl pravicovým advokátem a jeho bratr Franz byl prominentním švýcarským příslušníkem nacistického vyhlazovacího aparátu: coby zeť německého ministra války vstoupil do SS²⁸ a zúčastnil se německého útoku na Polsko, Francii i SSSR. Iljin přitom v nacistickém vpádu do Sovětského svazu spatřoval zúčtování s bolševismem, díky němuž snad nacisté Rusko osvobodí.

Když Sovětský svaz v roce 1945 vyhrál válku a rozšířil své impérium na západ, Iljin začal psát pro budoucí generace Rusů. Svě dílo označoval za malou lucernu v hluboké tmě.²⁹ A právě tímto plamínkem ruští předáci po roce 2010 zažehli požár.

ILJIN BYL konzistentní. Jeho první významný filozofický spis, který ruský vyšel v roce 1916, se v německém překladu z roku 1946 stal i jeho poslední významnou prací.³⁰

Jediné dobro ve vesmíru – hlásá Iljin – představuje Boží celistvost před stvořením světa. Když Bůh stvořil svět, rozbil tím onu jedinou a celistvou Pravdu, jíž sám jest.³¹ Svět se dělí na „kategorický“, což je ztracená říše onoho jediného dokonalého pojmu, a „historický“, tvořený lidským životem s jeho fakty a vášněmi. Tragédie lidské existence spočívá v tom, že nejsme s to usebrat fakta do Boží celistvosti a shromáždit vášně do Božího cíle.³² Rumunský myslitel E. M. Cioran, jenž byl po jistou dobu též stoupencem křesťanského fašismu, objasnil danou koncepci následovně: před dějinami je Bůh dokonalý a věčný, avšak jakmile jednou uvede dějiny do chodu, působí „freneticky, jako by páchal chybu za chybou“. ³³ Iljinovými slovy: „Pádem do empirické existence Bůh pozbyl své harmonické jednoty, logického rozumu a pořádacího účelu.“

Lidský svět skutků a vášní považoval Iljin za nesmyslný. Chápat určitý fakt v jeho historickém kontextu mu připadalo nemorální: „Svět empirické existence je teologicky neobhájitelný.“ Vášně a emoce jsou zlo. Bůh se při stvoření mýlil, když dopustil „zlou přirozenost smyslů“. Stvořením nás lidí, bytostí puzených sexuální touhou, se podvolil „romantickému“ impulzu. Proto „romantický obsah světa vítězí nad racionální formou myšlení a myšlení ustupuje nemyslicímu popudu“, tělesné lásce. Bůh nás zanechal vprostřed „duchovního a mravního relativismu“.³⁴

Odsouzením Boha Iljin přiřkl moc filozofii nebo přinejmenším filozofovi, tedy sobě. Ochraňoval sice vizi božské „celistvosti“, jež existovala před stvořením světa, avšak odhalení, jak by bylo možné k ní znovu dospět, přiřkl sobě. Odstraněním Boha ze scény mohl sám vynášet verdikty o tom, co je a co má být. Existuje božský svět, je nutné jej vykoupit a toto svaté úsilí připadne lidem, kteří – díky Iljinovi a jeho spisům – chápou postavení, v němž se nacházejí.³⁵

Iljinova vize byla totalitární: člověk má toužit po stavu, kdy myslíme a cítíme jako jeden – což de facto znamená, že nemyslíme a necítíme vůbec. Museli bychom přestat existovat jakožto jednotlivci. „Zlo začíná tam, kde začíná osoba,“ napsal Iljin.³⁶ Naše

individualita je sama o sobě důkazem, že svět nefunguje správně: „Empirická roztržštěnost lidské existence je chybou, je to přechodný a metafyzicky nepravdivý stav světa.“ Iljin opovrhoval středními vrstvami, jelikož občanská společnost a soukromý život podle něj udržují svět roztržštěný a zahánějí Boha. Příslušník společenské vrstvy, jež jednotlivcům nabízí možnost sociálního vzestupu, je vůbec nejhorším lidským tvorem: „Tato vrstva představuje naprosto nejnižší úroveň společenské existence.“³⁷

JAKO KAŽDÁ nemravnost, i politika věčnosti začíná tím, že se sama prohlásí za výjimku.³⁸ Všechno ostatní ve stvořeném světě je ztělesněním zla, ale já a moje skupina jsme dobří díky tomu, že já jsem já a moje skupina je moje. Ostatní jsou zmatení a uhranutí historickými fakty a emocemi, zatímco já a můj národ jsme si uchovali existenci mimo dějiny. Jediným dobrem je ono neviditelné, jež dlí v nás, a jediná přípustná politika je tedy ta, jež chrání naši nevinu bez ohledu na cenu, kterou si to vyžádá. Stoupenci politiky věčnosti neočekávají delší, šťastnější ani produktivnější život. Utrpení akceptují jakožto odznak spravedlivých – s tím, že jiní, provinilí, trpí ještě víc. Život je odporný, zvěřský a krátký a potěšení ze života pramení z toho, že může být ještě odpornější, zvěřštějším a kratším pro druhé.

Pro Rusko a Rusy však Iljin učinil výjimku. Rusové jsou nevinní, prohlásil, a jejich nevina je pro tento svět nepozorovatelná. Iljin vyznával víru ve vlastní národ: spasení vyžaduje vidět Rusko jiné, než jaké je. Jelikož všechna světská skutečnost je jen zkázonosným odpadem neúspěšného Božího stvoření, skutečné vidění tkví ve zření neviditelného.³⁹ Zakladatel názorově spřízněného rumunského fašismu Corneliu Codreanu spatřil ve vězeňské cele vizi archanděla Michaela a své vidění zaznamenal v několika řádcích.⁴⁰ Iljin sice na výklad svého pojmu zření vynaložil několik knih, ale ve skutečnosti šlo o totéž: nahlédl vlastní národ jakožto spravedlivý a ryzost té vize je důležitější než všechno skutečné počínání Rusů. Aktem sebezaslepení se filozofovi odhalil výhled na „ryzí a objektivní“ národ.⁴¹

Nevina má specifickou biologickou podobu. Iljin ve své vizi uzřel

panenské tělo Ruska. Stejně jako fašisté a další uctívači dobových autoritářských režimů se i Iljin domníval, že jeho národ je živý tvor, „organismus s vlastní přirozeností a duší“, živočich v rajské zahradě, oproštěný od prvotního hříchu. O tom, kdo k ruskému organismu patří a kdo ne, nerozhodují jednotlivci, stejně jako buňky nerozhodují o své příslušnosti k tělu.⁴² Ruská kultura s sebou automaticky nese „bratrskou jednotu“, jež dosahuje všude, kam se rozpíná ruská moc.⁴³ Slovo „Ukrajinci“ Iljin používal výhradně v uvozovkách; dával tím najevo, že nemají žádnou samostatnou existenci mimo ruský organismus. Kdo mluví o Ukrajině, je smrtelným nepřítelem Ruska. Iljin považoval za jednoznačně dané, že Rusko po pádu Sovětského svazu do sebe zahrne i Ukrajinu.

Sovětskou moc Iljin označoval za extrakt veškeré satanské moci faktů i emocí. Přesto považoval vítězství komunismu za důkaz ruské nevinny a nikoli jejího opaku: komunismus je lákavý svod, predestinovaný cizinci a vykořeněnými Rusy, kterým Iljin přezdíval „Tarzani“ a kteří prý touží po znásilnění nedotčeného Ruska právě pro jeho nevinnost a bezbrannost. Rusové byli v roce 1917 prostě a jednoduše příliš dobří, nedokázali odmítnout břemeno hříchu, jež k nim přišlo ze Západu, a i přes všechno řádění sovětských předáků si uchovali jakousi neviditelnou dobrotu. Na rozdíl od Evropy a Ameriky, která přijala fakta a vášně za podstatu života, si Rusko zachovalo vnitřního „ducha“, jenž upomíná na Boží celistvost. „Národ sice není Bůh,“ napsal Iljin, „avšak síla jeho duše pochází od Boha.“⁴⁴

Při stvoření světa Boží rukou Rusko jakýmsi zvláštním způsobem uniklo dějinám a setrvalo ve věčnosti. Díky tomu je Iljinova vlast oproštěná od toku času a hromadění náhod a nesnesitelných dilemat, naopak prožívá opakující se cykly ohrožení a obrany. Veškeré dění představuje buď útok vnějšího světa na ruskou nevinu, anebo oprávněnou ruskou odpověď na takovouto hrozbu. Toto schéma umožnilo Iljinovi – ač dějiny Ruska v podstatě neznal – charakterizovat jednoduchými frázemi celá staletí. Kde historik nachází expanzi moci z Moskvy přes severní Asii a polovinu Evropy, viděl Iljin obyčejnou „sebeobranu“. Všechny bitvy, jež Rusko kdy svedlo, byly podle Iljina obrannými záležitostmi. Rusko je trvalou

obětí evropské „kontinentální blokády“. „Ruský národ od svého završeného obratu ke křesťanství počítá skoro tisíc let historického utrpení.“⁴⁵ Rusko nikdy nečiní nic zlého – vždy je jen obětí křivd. Na faktech nezáleží a zodpovědnost se vytrácí.

PŘED ŘÍJNOVOU REVOLUCÍ Iljin studoval práva a věřil v pokrok.⁴⁶ Po roce 1917 se najednou zdálo, že vše je možné a vše je dovoleno. Bezzákonnost krajní levice bude muset – věřil Iljin – přemoci ještě větší bezzákonnost krajní pravice. V názorově zralých dílech proto Iljin vydával ruskou bezzákonnost za vlasteneckou ctnost. „Hlavní je, že fašismus představuje spásonosnou přemíru vlastenecké svévole.“⁴⁷ Ruský výraz *proizvol* – „svévole“ – byl pro ruské reformátory odedávna terčem pohrdání. Když Iljin naopak vyhlásil *proizvol* za projev vlastenectví, obrátil se tím proti právní reformě a dal najevo, že nynější politika musí následovat rozmary jediného vládce.

Užitím ruského výrazu *spasitelnij*, „spásonosný“, vžil Iljin politice hluboký náboženský smysl.⁴⁸ Podobně jako další fašisté včetně Adolfa Hitlera a jeho spisu *Mein Kampf* zapřáhl křesťanskou ideu oběti a vykoupení do služeb nového cíle. Hitler prohlašoval, že ve službách vzdáleného Boha spasí svět odstraněním Židů. „Věřím proto, že dnes jednám v duchu myšlenky všemohoucího Stvořitele,“ napsal, „tím, že se bráním Židovi, bojuji za dílo Páně.“⁴⁹ Pravoslavný křesťan by výraz *spasitelnij* zpravidla použil o vykoupení, jehož se věřícím dostává díky Kristově oběti na Kalvárii. Iljin jím však mínil to, že Rusko potřebuje spasitele, jenž provede „rytířskou oběť“ a v zájmu převzetí moci prolije krev druhých.⁵⁰ Fašistický puč se stává „spásným činem“, úvodním krokem k návratu celistvosti ve vesmíru.⁵¹

Nositelé spásy Božího pomýleného světa nesmějí hledět na to, co Bůh pronesl o lásce. Ježíš svým žákům vštěpoval, že hned po lásce k Bohu je nejdůležitějším zákonem láska k bližnímu. V podobenství o dobrém Samaritánu Ježíš odkazuje na knihu Leviticus (19,33–34): „Bude-li přebývat s tebou ve vaší zemi někdo jako host, nebudete mu škodit. Ten, kdo bude s vámi přebývat jako host, bude vám jako jeden z vás domorodců. Budeš ho milovat jako sebe samého, protože i vy jste byli hosty v zemi egyptské. Já jsem

Hospodin, váš Bůh.“ Iljin žádné bližní neuznával. Individualita je přechodná a zhoubná a jediným smysluplným pojivem je ztracená Boží celistvost. Dokud je svět roztržštěný, milovat Boha znamená vést neustálý zápas „proti nepřítelům Božího pořádku na zemi“. Kdo se k této válce nepřipojí, nutně koná zlo: „Kdo se přičí rytířskému boji proti ďáblu, je sám ďáblem.“ Víra rovná se válka: „Nechť je tvá modlitba mečem a tvůj meč modlitbou!“⁵²

Jelikož je svět hříšný a Bůh nepřítomný, musí Boží zastánce vzejít z jakési nezkažené ahistorické říše. „Moc přichází k silnému sama,“ věřil Iljin.⁵³ Povoláný se zjeví jakoby odnikud a Rusové rozpoznají spasitele: „Přijmeme svou svobodu i své zákony od ruského vlastence, jenž Rusko povede ke spáse.“ Spasitel vzchází ze smyšlenek, nehledí na fakta tohoto světa a obestírá se mýtem. Převzetím břemene ruských emocí a vášní přivádí „zlou přirozenost smyslovosti“ k velkolepé jednotě.⁵⁴ Vůdce bude „náležitě mužný“ – jako Mussolini.⁵⁵ „Zocelí se ve spravedlivé a mužné službě. Je prodehnut duchem celistvosti, nikoli zvláštními osobními či stranickými zájmy. Stojí osaměle a osaměle i koná, jelikož vidí budoucnost politiky a ví, co je nutné učinit.“ Rusové pokleknou před „živoucím údem Ruska, nástrojem sebevykoupení“.⁵⁶

Vykupitel potírá fakta, dává emocím směr a plodí mýtus tím, že nařídí prudký útok na stanoveného nepřítele. Fašista pohrdá politikou zakořeněnou ve společnosti, jejích preferencích a zájmech, jejím pohledu na budoucnost, právech jejích příslušníků a tak dále. Fašismus nevychází od zhodnocení toho, co se nachází uvnitř, nýbrž od odmítnutí toho, co přichází zvenčí. Vnější svět je zdrojem literárního materiálu pro portrét nepřítele, jehož původcem je diktátor. V návaznosti na nacistického právního teoretika Carla Schmitta⁵⁷ Iljin definuje politiku jako „umění rozeznat a zneškodnit nepřítele“.⁵⁸ Iljinova stať „O ruském nacionalismu“ proto začíná prostým konstatováním: „Nacionální Rusko má nepřátele.“⁵⁹ Zkažený svět se nutně staví proti Rusku, jelikož ono je jediným zdrojem Boží celistvosti.

Spasitel je povinen vést válku a má právo rozhodnout, jaká to bude. Iljin považoval válku za oprávněnou, „jsou-li ohroženy duchovní výdobytky národa“ – a to budou vždy, dokud se neskončuje

s individualitou. Válčit s nepřáteli Boha znamená dávat najevo vlastní nevinu. Válka, ne láska je náležitou oblastí, kde lze nechat prýstit emoce: válka totiž panenskost národního těla neohrožuje, naopak ji brání.⁶⁰ Rumunští fašisté ve třicátých letech zpívali o „obrněných prsou a duších bělostných jak lilie“.⁶¹ Přiváděním ke krveprolití na sebe vykupitel Ruska naváže veškerou sexuální energii země a podniktí její uvolnění. Válka je jediný „exces“, jaký Iljin schvaloval: je to mystické splynutí panenského organismu s jinovským vykupitelem. Pravou „vášni“ je fašistické násilí – a pozvednutí meče je totožné s pokleknutím k modlitbě.⁶²

JAK NÁM PŘIPOMÍNÁ básník Charles Péguy: „Všechno začíná mystikou a končí politikou.“⁶³ Iljinovy úvahy začaly v roce 1916 kontemplací Boha, pohlavní touhy a pravdy a o sto let později skončily ortodoxií Kremlu a obhajobou války vedené proti Ukrajině, Evropské unii a Spojeným státům.

Ničit je vždycy snazší než tvořit. Iljin nebyl s to podrobněji popsat institucionální podobu, jež na sebe spasené Rusko vezme, a problémy, které nevyřešil, pronásledují ruské předáky dodnes, přičemž největším z nich je otázka přetrvání ruského státu. Právní instituce, jež umožňují přechod moci z jednoho držitele na druhého, skýtají občanům možnost uvažovat o budoucnosti, v níž se vedení vymění a stát zůstává. Fašismus naopak pramení z posvátné a odvěké vazby mezi vykupitelem a jeho lidem. Fašista prohlásí instituce a zákony za prohnílé bariéry, jež oddělují vůdce od lidu, pročež je nutné je obejít nebo zničit.

Iljin se pro Rusko pokoušel rozvrhnout politický systém. Ve svých náčrtech se však nikdy nedokázal vyprostit z úvodních obtíží. Pokusil se daný problém vyřešit sémanticky tím, že za instituci označil samu osobnost vykupitele: vykupitele máme chápat jako „vůdce“ (*gosudar*), „hlavu státu“, „demokratického diktátora“ a „národního diktátora“ – což je soubor titulů, který nám připomene fašistické předáky dvacátých a třicátých let. Vykupitel bude zodpovídat za veškeré exekutivní, legislativní i soudní funkce a bude vrchním velitelem ozbrojených sil. Rusko bude centralizovaný stát bez federálního členění. Oproti fašistickým režimům třicátých let by se

nemělo jednat o stát jedné strany, protože i jedna jediná strana je tu zbytečná. Rusko má být státem beze stran: jeho vykupitel bude konat sám. Strany mají podle Iljina existovat pouze proto, aby napomohly s rituálem voleb.⁶⁴

Nechat Rusy volit ve svobodných volbách připadalo Iljinovi stejně jako umožnit zárodkům, aby si vybraly vlastní biologický druh. Hlasování v tajných volbách občanům umožňuje považovat se za jedince, a potvrzuje tak prohnílost světa. „Principem demokracie je nezodpovědný lidský atom.“⁶⁵ Individualitu je proto nutné překonat pomocí politických zvyklostí, jež v Rusech podněcují a udržují kolektivní lásku ke svému vykupiteli. „Musíme proto odmítnout mechanické a aritmetické chápání politiky“ i „slepu víru v počet hlasů a jejich politický význam“. Hlasování ve volbách má národ sjednotit gestem podrobení. Volby proto nechť jsou veřejné a hlasovací lístky podepsané.⁶⁶

Iljin chápal společnost jako hierarchickou strukturu, v níž má každý jedinec i každé uskupení jasně dané místo. Mezi státem a obyvatelstvem nebude rozdílu: nastane „organicko-duchovní jednota vlády s lidem a lidu s vládou“.⁶⁷ Spasitel bude osaměle čnět ve výši a střední vrstvy budou ležet vespod, rozdrcené vahou ostatních. V běžném jazykovém úzu se středním vrstvám říká střední proto, že přes ně lidé stoupají vzhůru (a padají dolů). Když Iljin umístil střední vrstvy dospod, deklaroval tím, že společenská nerovnost je spravedlivá. Sociální mobilita byla vyloučena od samého počátku.⁶⁸

Myšlenka, kterou Iljin mínil jako fašistickou, tak umožnila a oprávnila oligarchii čili vládu úzké skupinky bohatých, jak se ustanovila v Rusku po roce 2010. Je-li smyslem státu chránit bohatství spasitele a jeho přátel, je právní stát vyloučen – a bez právního státu si lze těžko vydělat peníze, jež by člověku umožnily lepší život. Bez sociálního vzestupu se žádný obraz budoucnosti nebude jevit věrohodně. Slabost vnitrostátní politiky se vydává za mystické pouto vůdce s lidem. Vůdce nevládne, nýbrž podněcuje ke krizím a skýtá podívanou. Právo už neoznačuje neutrální normy, jež umožňují společenský vzestup, a stává se synonymem podřízenosti danému stavu: jeho obsahem je právo dívat se a povinnost bavit se.

Výrazu „právo“ sice Iljin užíval,⁶⁹ avšak právní stát odmítal. Právem mínil vazbu mezi rozmarem spasitele a poslušností ostatních – a i zde se ukázalo, že původně fašistická idea je výhodná i pro vznikající oligarchii. Láskyplná oddanost ruských mas měla proměnit každý spasitelův vrtoch v pocit právní povinnosti, samozřejmě nikoli oboustranné. Rusové mají „zvláště uspořádanou duši“, která jim umožňuje zkrotit vlastní rozum a pojmut „právo do svých srdcí“, čímž Iljin míní potření individuálního rozumu ve prospěch celonárodního poddanství.⁷⁰ S vykupitelem v čele Rusko předvede „metafyzickou identitu všeho lidu téhož národa“.⁷¹

Ruský národ, povoláný neprodleně do války proti duchovním hrozbám, se obestírá svatostí díky schopnosti podrobit se svévolnému vůdci, vzešlému z říše smyšlenek. Spasitel na sebe vezme břímě úkolu rozptýlit všechna fakta a všechny emoce, díky čemuž pro jednotlivce ztratí smysl snažit se spatřit, pocítit nebo změnit svět. Každý Rus obdrží v hierarchické struktuře pevně dané místo, vymezené stejně pevně jako místo buňky v těle, a všichni Rusové budou tuto nehybnost vnímat jako svobodu. Rusové spojení osobou vykupitele a s hříchy smytými krví druhých uvítají Boha znovu ve stvořeném světě. Křesťanský fašistický totalitarismus vyzývá Boha k návratu do světa a pomoci Rusku skoncovat s veškerými dějinami.⁷²

Úlohou Krista, jenž má v Božím jménu rozbít zákony lásky, Iljin pověřil člověka. Tím setřel hranici mezi lidským a nelidským, možným a nemožným. Snění o navěky nevinném Rusku zahrnuje snění o navěky nevinném vykupiteli, který nikdy nečiní nic zlého, a proto také nezemře.⁷³ Na otázku, kdo nastoupí po vykupiteli, Iljin neměl žádnou odpověď; musel by totiž z vykupitele učinit lidskou bytost, jež podléhá stáří a smrti a je součástí nedokonalého vesmíru stejně jako my všichni. Jinými slovy: Iljin neměl žádnou reálnou představu o tom, jak by ruský stát mohl přetrvat.

Hrůza z toho, co bude následovat, samovolně plodí pocit ohrožení a ten pak lze v podobě zahraniční politiky obracet vůči okolí. Totalitarismus je sám sobě největším nepřitelem a toto tajemství zakrývá tím, že útočí na druhé.

PO ROCE 2010 začaly Iljinovy myšlenky sloužit postsovětským miliardářům a miliardáři začali sloužit jim. Putin se svými přáteli a spojenci nahromadil nedožité ilegální bohatství a poté si přetvořil stát tak, aby chránil své nabyté zisky.⁷⁴ V návaznosti na to museli ruští předáci proměnit politiku z aktivity ve stav bytí. Ideologie, jako je ta Iljinova, se snaží vysvětlit, proč někteří jedinci třímají bohatství a moc, pomocí jiných faktorů, než je chtivost a ctižádost. Který zloděj by odmítl nechat se prohlásit za spasitele?

Pro lidi, kteří vyrůstali v Sovětském svazu sedmdesátých let, byly Iljinovy myšlenky přitažlivé i z jiného důvodu. Ruští kleptokrati této generace, již se po roce 2010 vyhoupili k moci, dobře znali Iljinův způsob uvažování. Iljin se sice stavěl proti sovětské moci, nicméně celý jeho styl argumentace kuriózně připomínal ducha marxismu, leninismu a stalinismu, v němž byli všichni občané SSSR vychováni. Ruští kleptokrati sice rozhodně nejsou žádní filozofové, avšak výchova formující je v mládí je přivedla podivuhodně blízko k oněm legitimizačním argumentům, které se jim hodily v dospělosti.⁷⁵

Iljin i jím potíraný marxismus mají společný filozofický pramen a jazyk, totiž hegelianismus. Ambicí G. W. F. Hegela bylo překonat rozdíl mezi tím, co jest, a tím, co být má. Řešení nacházel v absolutním duchu, jednotě všeho myšlení a všech duší, která se vynořuje s postupem času a prostřednictvím konfliktů určujících pro jednotlivé epochy. Hegel nabídl atraktivní způsob, jak pohlížet na náš rozporuplný svět: naznačoval totiž, že katastrofa je příznakem pokroku. Dějiny jsou „jotka“, avšak všechno to krveprolití má svůj účel.⁷⁶ Tato myšlenka filozofům umožnila vydávat se za proroky a tvrdit, že vidí skryté struktury, jež přinesou lepší svět, vyhlášovat se za soudce toho, kdo má trpět dnes ku prospěchu všech budoucích. Pokud je jediným dobrem absolutní duch, znamená to, že veškeré prostředky, po nichž dějiny při jeho uskutečňování sáhnou, jsou také dobré.

Karl Marx se k Hegelově myšlence absolutního ducha stavěl kriticky. Spolu s dalšími levými hegeliany tvrdil, že pod označením „duch“ propašoval Hegel do svého systému Boha.⁷⁷ Absolutním dobrem podle Marxe není Bůh, nýbrž ztracená podstata lidskosti. Dějiny jsou zápas, avšak jejich smysl tkví v tom, že člověk překonává

okolnosti, v nichž se ocitl, a vydobývá si vlastní přirozenost. Zrod techniky umožňuje jednomu vládnout nad druhými, čímž se ustavují společenské třídy. Za kapitalismu jsou výrobní prostředky ovládnuty buržoazií, která utiskuje masy pracujících. Tento útisk sám o sobě nutí dělníky pochopit povahu dějin a mění je v revolucionáře. Proletariát svrhne buržoazii, chopí se výrobních prostředků, a navrátí tak člověku jeho lidskost. Jakmile zmizí osobní vlastnictví, budou lidé podle Marxe žít ve šťastné vzájemné spolupráci.

Iljin patřil k hegelovské pravici⁷⁸ a s typickou účelností napsal, že Marx se nikdy nedostal dál než do „čekárny“ Hegelovy filozofie.⁷⁹ Souhlasil však s Marxem v tom, že „duchem“ Hegel míní Boha.⁸⁰ Shodně s Marxem se domníval, že dějiny započaly prvotním hříchem, který lidstvo uvrhl do utrpení. Pachatelem hříchu nebyl člověk na člověku a jeho nástrojem nebylo vlastnictví, jak si myslí marxisté, nýbrž dopustil se ho na člověku Bůh a učinil tak tím, že stvořil svět. Iljin sice Boha oproti hegelovské levici nezabil, zanechal ho však zraněného a osamělého. Život je chaos a bída, jak to tvrdí i marxisté, avšak příčina netkví v technice ani v třídním boji. Lidé trpí, protože Bohem stvořený svět je neřešitelně konfliktní. Fakta a emoce nelze uvést do souladu revolucí, ale jedině vykoupením. Jediná celistvost je u Boha a vyvolený národ ji obrodí díky zázraku provedenému vykupitelem.⁸¹

Nejvýznamnějším stoupencem marxismu byl Vladimir Iljič Lenin (1870–1924), jenž ve jménu Marxovy filozofie uskutečnil revoluci. Jakožto aktivista malé ilegální strany v carském Rusku měl Lenin za to, že dějiny musí hnát vpřed nečetná a disciplinovaná elita. Pokud jediným dobrem na světě je návrat člověka k lidské přirozenosti, pak dává smysl, aby ti, kdo povaze daného procesu rozumějí, urychlili jeho tempo. Tato úvaha umožnila provedení Říjnové revoluce v roce 1917. Sovětskému svazu vládla skupinka lidí, kteří svůj nárok na legitimitu opírali o specifickou verzi politiky nevyhnutelnosti. Lenin a Iljin se navzájem neznali, ale pojišlo je kuriózní pouto: Lenin používal jméno „Iljin“ jako pseudonym a skutečný Iljin některé jeho texty četl a recenzoval; když pak Iljina zatkla bolševická tajná služba Čeka, Lenin zasáhl v jeho prospěch, a vyjádřil tak obdiv k Iljinově filozofii.⁸²

Lenin

Iljin

Leninova revoluce se Iljinovi hnusila, avšak její násilí a kult vůle hájil.⁸³ Shodně s Leninem se domníval, že Rusko potřebuje filozofickou elitu – tvořil ji on sám –, která stanoví jeho cíle a příslušné prostředky k jejich realizaci. Podobně jako marxistická socialistická utopie, i Iljinova „Boží celistvost“ vyžadovala násilnou revoluci nebo lépe řečeno násilnou kontrarevoluci. Naznačené podobnosti si všimli někteří ruští myslitelé. Nikolaj Berďajev viděl v Iljinových spisech „noční můru zlého dobra“. V recenzi knihy, kterou Iljin vydal v roce 1925, Berďajev napsal: „Čeka v Božím jménu je ještě děsivější než Čeka ve jménu ďábla.“ Soud, který vyřkl, byl prorocký: „Bolševici by s přijetím knihy Ivana Iljina neměli žádný zásadní problém. Považují se za nositele absolutního dobra a proti těm, jež považují za zlo, se stavějí silou.“⁸⁴

Během pobytu v Německu a ve Švýcarsku stárnoucí Iljin procházel vývojem, jenž se kryl se stanovisky Leninových nástupců. Po Leninově smrti v roce 1924 se chopil moci Josif Vissarionovič Stalin. Se stalinistickými soudy ohledně nakažlivé zvrácenosti západní kultury Iljin souhlasil do posledního písmene. Domníval se například, že jazz představuje úmyslné spiknutí s cílem proměnit evropské posluchače v nemyslicí tanečnický, neschopný normálního pohlavního styku.⁸⁵ Nápadně podobný popis zkušenosti poslechu černošské hudby otiskl komunistický deník *Pravda*: „Jistě je svým ohromným údem diriguje nějaký kentaur.“⁸⁶ Iljin sice ve svých knihách líčil Stalinovu hrůzovládu, avšak jeho postoj k právu byl v podstatě stejný jako u původců sovětské hrůzovlády. Nechvalně

proslulý prokurátor a organizátor politických monstrprocesů Andrej Januarjevič Vyšinskij se domníval, že „formální právo je podřízeno revolučnímu právu“. ⁸⁷ Naprosto stejně se stavěl Iljin k zamýšlené kontrarevoluci.

Iljin původně doufal, že druhá světová válka povede ke zhroucení Sovětského svazu, ⁸⁸ avšak po jejím konci popisoval SSSR ve velmi podobném světle jako Stalin. Stalin prohlásil SSSR za vlast socialismu: kdyby Sovětský svaz zanikl, komunismus by neměl budoucnost a lidstvo by přišlo o jedinou naději. Na obranu Sovětského svazu je proto oprávněné učinit cokoli. Iljin v Rusku spatřoval Boží vlast, která se musí zachránit za každou cenu, jelikož je to jediné území, odkud může vzejít obroda Boží celistvosti. Stalin po válce upřednostňoval Rusko na úkor Ukrajiny, Běloruska, Střední Asie, Kavkazu i desítek dalších etnik na území SSSR. Tvrdil, že Rusko zachránilo svět před fašismem. ⁸⁹ Iljin zase věřil, že Rusko zachrání svět *ne před* fašismem, ale právě *pomocí* fašismu. ⁹⁰ Pro jednoho i druhého bylo Rusko schránou absolutního dobra a zkažený Západ zastával roli věčného nepřítele.

Sovětský komunismus představoval politiku nevyhnutelnosti, která se poddala politice věčnosti. S postupem let a dekád byla myšlenka Ruska jakožto majáku lidstva vystřídána obrazem Ruska jakožto oběti bezmyšlenkovitého nepřátelství. Bolševismus se zpočátku neidentifikoval se státem, nýbrž s revolucí, opřenou o naději, že zbytek světa bude následovat ruského příkladu. Poté vznikl stát pověřený určitým úkolem, totiž budováním socialismu, jehož se dosáhne nápodobou a poté překonáním kapitalismu. Stalinismus jakožto vize budoucnosti vyhlášoval za oprávněné nechat vyhladovět miliony lidí k smrti a v průběhu třicátých let přibližně další milion lidí poslat na popraviště. Druhá světová válka přinesla změnu. Stalin i jeho stoupenci a následníci začali po roce 1945 tvrdit, že vnitřní krveprolití ve třicátých letech bylo nezbytné pro porážku nacistů v letech čtyřicátých. A pokud ve třicátých letech šlo o dění následující dekády, pak se nejednalo o vzdálenou vizi socialismu. Vyústění druhé světové války přineslo začátek konce sovětské politiky nevyhnutelnosti, a bylo tak úvodním krokem na cestě k ruské politice věčnosti.

Stalinova hospodářská politika – nucená industrializace, financovaná kolektivizovaným zemědělstvím – poskytla dvěma generacím sociální mobilitu, avšak třetí už ne. V padesátých a šedesátých letech sovětské předáci ustali ve vzájemném boji na život a na smrt, což sovětskou politiku zbavilo dynamiky. V sedmdesátých letech Brežněv podnikl další logický krok směrem k politice věčnosti a přdestřel druhou světovou válku jako vyvrcholení sovětských dějin. Sovětské občany dostali nakázáno nehledět kupředu, ale vzad: na triumf svých rodičů a prarodičů ve druhé světové válce. Nepřítelství k Západu už nepramenilo z faktu, že reprezentuje kapitalismus, který je nutno překonat; Západ teď byl nepřítelem proto, že útok na Sovětský svaz v roce 1941 byl veden ze západu. Generace narozené v šedesátých a sedmdesátých letech byly vychovávány kultem minulosti, který Západ označoval za odvěkou hrozbu. Závěrečné dekády sovětského komunismu připravovaly populaci Sovětského svazu na Iljinovo vidění světa.⁹¹

Oligarchie, která v Ruské federaci vznikla po roce 1991, velmi těsně souvisela s komunistickou centralizací výroby, s postkomunistickými koncepcemi ruských ekonomů a s hamižností ruského státního vedení. Ke katastrofě přispělo i konvenční americké přesvědčení, že trhy povedou ke zrodu institucí – zatímco prospěšné by naopak bylo zdůraznit, že vznik institucí je nezbytný pro funkční trhy. Jednadvacáté století ukázalo, že jednodušší je svalovat všechnu vinu na Západ než promýšlet ruská rozhodnutí. V čele země přitom po roce 2010 stáli titíž lidé, kteří předtím rozkradli národní jmění. Zvěstovatelé Iljinových idejí z výšin ruské státní moci nebyli oběťmi kapitalistického rozmachu v Rusku, naopak na něm masivně vydělali. Muži z Putinova okolí se postarali o to, aby právní stát neměl v Rusku šanci: nastolili státní monopol korupce a vydělávali na něm. Iljinovy myšlenky pomohly posvětit vyostřenou sociální nerovnost, přesunuly politické těžiště od reformy k nevině a učinily ze Západu trvalý pramen duchovní hrozby.⁹²

Na Iljinových úvahách nebylo možné postavit stát – pomohly však lupičům vydávat se za spasitele. Umožnily novým předákům stanovit, kdo bude nepřítelem, a tak vytvořit smyšlené a neřešitelné problémy, například odvěké nepřítelství úpadkového Západu.

Vize, že Evropa a Amerika představují věčné nepřátele, hnané závisť vůči ryzosti ruské kultury, byla čistou smyšlenkou, ale vedla k prosazení reálné politiky: snahy rozbít cizí výdobytky, jež ruské vedení nedokázalo doma zajistit.

Politika věčnosti nezaručí Putinovi ani nikomu jinému nesmrtelnost, ale může nastolit nepřijatelnost jakýchkoli jiných myšlenek. A právě to se míní věčností: stále znovu totéž, nuda, jež je pro věřící vzrušující díky klamnému dojmu, že jim v nějakém zvláštním smyslu patří. Tento pocit „my a oni“ – respektive v preferované fašistické verzi „přátelé a nepřátelé“ – je vůbec nejméně specificky lidskou zkušeností a žít v ní znamená vzdát se individuality.⁹³

Tím jediným, co stojí mezi nevyhnutelností a věčností, jsou dějiny žité a promyšlené jednotlivými lidmi. Pokud věčnost a nevyhnutelnost přijmeme jako myšlenky ukotvené v kontextu našich vlastních dějin, můžeme pak pochopit, co se nám vlastně stalo a co s tím můžeme dělat. Totalitarismus pak chápeme jako hrozbu, která dopadá na instituce, ale i na naše vlastní já.

Iľjinova filozofie svým zběsilým útokem odhaluje, že individualismus představuje politickou ctnost a stezku ke všem ostatním ctnostem. Jsme jednotlivci a chápeme, že existuje mnoho dobrých cílů a v politice jde o zodpovědnou úvahu a rozhodnutí, nikoli o vízi celku? Chápeme, že na světě jsou i další jedinci, kteří možná usilují o totéž? Chápeme, že být jednotlivcem vyžaduje neustálé rozmýšlení nekonečné faktičnosti a neustálý výběr z mnoha navzájem nepřevoditelných emocí?

Ctnost individualismu vychází najevo v křečovitých záchvěvech dneška. Pretrvá však jedině v tom případě, pokud začneme vnímat dějiny i naši pozici v nich a přijmeme svůj díl zodpovědnosti.

MEZI NÁSTUPNICTVÍM A PÁDEM (2012)

Dějiny ukázaly, že všechny diktatury, všechny autoritářské formy vlády pomíjejí. Pouze demokratické systémy jsou trvalé.

— VLADIMIR PUTIN, 1999

Iljinova koncepce nevinného národa maskovala snahu nezbytnou k utvoření trvalého státu. Vyvoláním naděje, že ruský spasitel nadchne svět, se Iljin vyhnul otázce, jak by tento spasitel rozvrhl politické instituce. Diskreditací demokratických voleb v letech 2011 a 2012 na sebe Vladimir Putin vzal plášť hrdinského vykupitele a postavil zemi před Iljinovo dilema: dokud je Putin naživu, nemůže nikdo změnit Rusko k lepšímu – a co se stane po Putinově smrti, to v Rusku nikdo netuší.

Fašisté Iljinovy doby obcházeli problém trvání státu pomocí fantazií. V roce 1940 vyhlásil rumunský fašista Alexandru Randa, že fašističtí vůdci „mění národ v trvalou sílu, v ‚mystické těleso‘ osvobozené ode všech mezí“.⁹⁴ Spasitelské charizma vymaňuje národ z dějin. Hitler tvrdil, že jediné, na čem záleží, je rasový boj a odstraněním Židů se znovu nastolí odvěká přirozená rovnováha. Jeho tisíciletá říše však nakonec trvala dvanáct let a on spáchal sebevraždu. Žádný stát nepřetrvá jen proto, že nějaký vůdce zmámi jednu generaci. Problém politického trvání nemohou vyřešit lidé, kteří uvažují výhradně v přítomnosti. Držitelé moci musí mít myšlenkový obzor, jenž přesahuje je samé a jejich „kmen“; jediné to jim umožní představit si vlastní budoucí následníky.

Funkční státy zajišťují občanům pocit kontinuity. Pokud se stát dokáže udržet, pro občany to znamená, že jsou schopni uvažovat o změně, aniž by se obávali katastrofy. Mechanismus, který zajišťuje, aby stát přetrval jedině ve svém čele, se nazývá princip nástupnictví. Jedním takovým běžným mechanismem je demokracie: význam voleb tkví v tom, že jsou příslibem dalších voleb. Každý občan je omylný, ale demokracie mění nahromaděné omyly v kolektivní víru v budoucnost. Dějiny jdou dál.

SOVĚTSKÝ SVAZ – země, jež vyhnala Iljina a vychovala Putina – měl k času problematický vztah. Nedisponoval žádným principem nástupnictví a přetrval jen devětašedesát let. Bolševici se o nástupnictví nestarali, protože se domnívali, že činí první krok k celosvětové revoluci, ne k založení státu. Říjnová revoluce roku 1917 se obracela ke světu: měl to být blesk, který rozpoutá požár civilizace a vyznačí nový počátek dějin. Když se toto proroctví nenaplnilo, bolševici neměli jinou možnost než vytvořit na dobytých územích stát a nastolit v něm nový režim. Novou zemi pojmenovali Sovětský svaz.

V Sovětském svazu, jenž vznikl v roce 1922, byla držitelkou moci komunistická strana. Svůj nárok na legitimitu neopírala o žádnou právní zásadu ani o kontinuitu s minulostí, nýbrž o slávu revoluce a zářný příslib budoucnosti. V principu byla zdrojem veškeré moci třída pracujících. Pracující zastupovala strana, stranu zastupoval ústřední výbor, ústřední výbor zastupovalo politbyro a zástupcem politbyra byl zpravidla zvolený jedinec – Lenin a později Stalin. Marxismus-leninismus⁹⁵ vyznával politiku nevyhnutelnosti: směr toku událostí je znám předem, socialismus nahradí kapitalismus, stranické vedení se vyzná v podrobnostech a má potřebné plány. Původní stát byl vybudován účelově, s cílem popohnat tempo a nastolit průmyslovou úroveň, které už kapitalismus dosáhl jinde. Jakmile Sovětský svaz vybuduje příslušné továrny a města, bude moci odstranit princip soukromého vlastnictví, čímž navodí socialistický soulad a stát postupně vymizí.

Sovětské státem řízené zemědělství a plánovaná ekonomika sice skutečně zajistily vznik moderní infrastruktury, avšak pracující nikdy nezískali reálnou moc a stát nevymizel. Jelikož nebyl

nastolen žádný princip nástupnictví, skon každého generálního tajemníka představoval hrozbu pro celý systém. Po Leninově smrti v roce 1924 potřeboval Stalin na odstranění svých rivalů asi šest let, přičemž několik z nich zabil. Následně v rámci první pětiletky (1928–1933) řídil bezprecedentní modernizaci země; města a továrny rostly za cenu vyhladovění milionů a nahnání dalších milionů do koncentračních táborů. Byl také hlavním původcem hrůzovlády let 1937–1938, kdy před popravčí četou skončilo 682 691 sovětských občanů, a menší vlny teroru v letech 1939–1941, tj. v období, kdy Sovětský svaz díky smlouvě o neútočení s nacistickým Německem mohl expandovat na západ. V dlouhé řadě jednotlivých případů masového vraždění a deportací zahrnovala tato druhotná vlna teroru také usmrcení 21 892 polských občanů v Katyni a na dalších místech v roce 1940. Zrada, již se na něm v roce 1941 dopustil dosavadní spojenec Hitler, byla pro Stalina překvapením, ale po vítězství Rudé armády v roce 1945 se vydával za zachránce socialistického snažení a ruského národa. Po druhé světové válce si Sovětský svaz utvořil okolní blok spřízněných režimů podél nebo poblíž západních hranic: tvořilo jej Polsko, Rumunsko, Maďarsko, Československo a Bulharsko. Kromě toho Sovětský svaz pohltit trojici pobaltských zemí (Estonsko, Lotyšsko a Litvu), které původně anektoval díky spojenectví s Hitlerem.⁹⁶

Stalinova smrt v roce 1953 si vyžádala zabití už jen jednoho uchazeče o nástupnictví a koncem padesátých let se zdálo, že Nikita Chruščov nabytou moc úspěšně upevnil. V roce 1964 ho však vystřídal Leonid Iljič Brežněv, z něhož vyrostl Stalinův nejvýznamnější následník. Proměnil totiž sovětský postoj k času: pohřbil marxistickou politiku nevyhnutelnosti a nahradil ji sovětskou politikou věčnosti.

Bolševická revoluce měla mladistvého ducha, hodlala skoncovat s kapitalismem a nastolit nový začátek.⁹⁷ Udržení tohoto dojmu záviselo doma a především v zahraničí na krvavých čistkách, jež dovolovaly novým jedincům stoupat ve stranické hierarchii. Když čistky v šedesátých letech ustaly, sovětské vedení začalo stárnout spolu s režimem. Namísto o nadcházejícím vítězství komunismu Brežněv v sedmdesátých letech mluvil o „reálném socialismu“.

Obyvatelé SSSR přestali očekávat, že budoucnost přinese zlepšení, a vakuum zbylé po utopii musela zaplnit nostalgie. Příslib budoucí dokonalosti Brežněv nahradil kultem J. V. Stalina a jeho velitelských činů za druhé světové války. Příběh revoluce se vztahoval k nevyhnutelné budoucnosti, válečné vzpomínky se upínaly k věčně platné minulosti a bylo nezbytné, aby to byla nutnost ryzí oběti: sebemenší zmínka o tom, že Stalin do války vstoupil jako Hitlerův spojenec, byla nepřipustná a trestná. Má-li se politika nevyhnutelnosti proměnit v politiku věčnosti, je nutno obětovat historická fakta.

Mýtus Říjnové revoluce sliboval vše, mýtus Velké vlastenecké války nesliboval nic. Říjnová revoluce předjímala imaginární svět, v němž všichni lidé budou bratry. Přípomínky Velké vlastenecké války evokovaly věčný návrat západních fašistů, kteří se budou vždy znovu snažit zničit Sovětský svaz – nebo prostě jen Rusko. Politiku radikální naděje vystřídala politika bezedného strachu (která zajišťovala odůvodnění pro bezprecedentní výdaje na konvenční i nukleární zbrojení). Velké vojenské přehlídky Sovětské armády* na Rudém náměstí v Moskvě měly demonstrovat, že Sovětský svaz zůstane takový, jaký je.⁹⁸ V této atmosféře byli vychováni muži, již Rusko ovládli po roce 2010.

Také v případech, kdy byla Sovětská armáda reálně nasazena, šlo o udržení evropského statu quo. V šedesátých letech část československých komunistů uvěřila v možnost obrody komunismu. Když Sovětská armáda a další vojska zemí Varšavské smlouvy vpadly v roce 1968 do země a reformní komunisty svrhly, Brežněv mluvil o „bratrské pomoci“. Podle Brežněvovy doktríny měla sovětská vojska zarazit v komunistické Evropě veškerý vývoj, který by Moskva považovala za nebezpečný. Režim nastolený v Československu po srpnu 1968 mluvil o „normalizaci“, což dobře zachycovalo ducha doby.⁹⁹ To, co je, je normální – a tvrdit v Brežněvově SSSR cokoli jiného znamenalo skončit zavřený v blázinci.

Brežněv zemřel v roce 1982 a po dvou stařeckých mezihrách nastoupil na post generálního tajemníka v roce 1985 Michail

* Od roku 1946 se sovětské vojenské síly oficiálně nazývaly Sovětská armáda, pozn. red.

Sergejevič Gorbačov.¹⁰⁰ Ten věřil, že komunismus je možné zreformovat a slíbit lidem lepší budoucnost. Jeho hlavním protivníkem byla sama komunistická strana a zvláště zkostnatělé vlivové skupiny usilující udržet status quo. Gorbačov se proto pokusil zajistit si nad stranou kontrolu vytvořením nových institucí – a komunistické vedení sovětských satelitů ve východní Evropě vybídl, aby následovalo jeho příkladu.¹⁰¹ Polští komunisté, kteří čelili hospodářské krizi a politické opozici, ho vzali za slovo, v roce 1989 uspořádali zčásti svobodné volby a prohráli je. To vedlo ke vzniku nekomunistické polské vlády a její vzor pak napodobily revoluce po celé východní Evropě. Podobným problémům Gorbačov čelil uvnitř Sovětského svazu. Při svém vzniku v roce 1922 Sovětský svaz dostal podobu federace národních republik: Ruska, Ukrajiny, Běloruska a tak dále. Reforma státu podle Gorbačovových představ vyžadovala oživení národních jednotek. V jednotlivých sovětských republikách se konaly demokratické volby s cílem přivést k moci nové elity, jež spustí hospodářské reformy. Volby konané v březnu 1990 v RSFSR přinesly nové národní shromáždění, jež si za předsedu zvolilo Borise Jelcina. Jelcin byl typickým příkladem nových osobností, jež demokracie vynesla nahoru, v tom smyslu, že Sovětský svaz považoval za pro Rusko nevýhodný. Ve všech sovětských republikách mělo obyvatelstvo pocit, že bylo systémem vykořisťováno ve prospěch ostatních regionů.

Krise nastala v létě 1991. Gorbačovova legitimita vycházela z komunistické strany, on se však snažil nahradit stranu státem. To vyžadovalo najít způsob, jak současně uznat status jednotlivých republik, a přitom vytvořit funkční centrum. Zároveň Gorbačov musel jednat v atmosféře nacionálního rozrušení, politických obav a hospodářského nedostatku.¹⁰² Navrženým řešením byla nová svazová smlouva, jež měla být podepsána v srpnu. Skupina konzervativních funkcionářů nechala Gorbačova 18. srpna během dovolené na jeho dače zatknout. Neměli ale tušení co dál – vyjma toho, že ve státní televizi nechali vysílat balet. Z puče nakonec vítězně vyšel Boris Jelcin, jenž se moskevským spiklencům vzepřel, osobně se postavil na věž tanku a stal se lidovým hrdinou. Gorbačov se mohl vrátit do Moskvy, avšak otěží se chopil Jelcin.¹⁰³

Jakmile se nejvýznamnějším politikem Sovětského svazu stal Jelcin, byly dny tohoto státního útvaru sečteny. Západní státníci se obávali nestability a snažili se prosadit, aby SSSR zůstal jednotný. V srpnu 1991 přicestoval prezident George H. W. Bush do Kyjeva a snažil se Ukrajince přesvědčit k setrvání ve svazku se Sovětským svazem: „Svoboda není totéž co nezávislost,“ poučil je.¹⁰⁴ V říjnu řekl Gorbačovovi: „Doufám, že stanovisko naší vlády znáte: podporujeme střed.“¹⁰⁵ V prosinci 1991 Jelcin podpisem smlouvy s nově zvoleným vedením sovětské Ukrajiny a sovětského Běloruska nechal Rusko vystoupit ze Sovětského svazu: RSFSR se změnila v nezávislý stát jménem Ruská federace. Všechny ostatní bývalé republiky Sovětského svazu pak učinily totéž. Nová Ruská federace byla proponována jako demokraticky legitimizovaná konstituční republika se svobodnou volbou prezidenta a parlamentu. Rusko papírově obdrželo princip nástupnictví.

ILJIN POČÍTAL s tím, že postup od sovětské k ruské moci se bude odvíjet jinak: věstil fašistickou diktaturu, udržení celého území SSSR a permanentní válku s hříšným Západem. Rusové se do četby Iljina pustili v devadesátých letech. Na rozpad Sovětského svazu neměly jeho myšlenky sebemenší vliv, nicméně formovaly onen typ autoritářství, který postsovětská oligarchové utužili po roce 2000.

Žádný člověk by nedokázal provést to, co Iljin přiřkl ruskému vykupiteli,¹⁰⁶ tedy vyjít z říše smyšlenek a jednat z ducha celistvosti. Působivá scénografie obratných propagandistů (respektive „politických technologů“, jak zní elegantní ruské označení) by mohla dojem takového pozemského zázraku vyvolat. Vykupitelský mýtus by musel spočívat na lžích takového rozsahu, že se o nich vůbec nedá pochybovat, jelikož pochybnosti o nich by se rovnaly pochybnostem naprosto o všem. Mocenský přechod od Borise Jelcina k Vladimíru Putinovi, k němuž došlo dekádu po rozpadu Sovětského svazu, neumožnily skutečné volby, ale spíše smyšlenky – a Iljin i Putin, filozof i politik fikce, od té doby stoupají společně.

Demokracie se v Rusku nikdy neujala – v tom smyslu, že nikdy nedošlo ke změně mocenských poměrů v důsledku svobodného volebního střetu. Jelcin se stal prezidentem Ruské federace díky

volbám uspořádaným už v červnu 1991, kdy ještě Rusko bylo sovětskou republikou. Voliči tehdy nevybírali prezidenta nezávislého Ruska, protože žádný takový stát ještě neexistoval. Jelcin prostě po vyhlášení nezávislosti zůstal prezidentem. Jistě, počátkem devadesátých let byla podobná institucionální ambivalence v nároku na moc poměrně běžnou věcí. S tím, jak se rozpadalo sovětské impérium ve východní Evropě a poté i samotný Sovětský svaz, vznikaly různé hybridní formy vlády na základě diskrétně dohodnutých kompromisů, jednání u kulatého stolu a částečně svobodných voleb. V ostatních postkomunistických zemích rychle nato následovaly svobodné a spravedlivé prezidentské a parlamentní volby. Ruská federace však neuspořádala jediné volby, jež by mohly Jelcina legitimizovat nebo připravit přechod k jeho nástupci. V procesu, který sice Iljin nepředjímal, ale jeho učení by dobře odpovídal, si ruského vykupitele zvolili ti nejbohatší.¹⁰⁷

Skupinka bohatých, takzvaných „oligarchů“, kteří Jelcina obklopovali, chtěla demokracii řídit ve svůj a jeho prospěch. Pád sovětského hospodářského plánování probudil žhavý zájem o výdělečná výrobní odvětví a přírodní zdroje a inspiroval různé inscenované arbitráže, které rychle vedly ke zrodu nové vrstvy bohatých. Divoká privatizace naprosto neznamenalala tržní ekonomiku, alespoň ne takovou, jak se běžně chápe. Trhy vyžadují právní stát, a právě ten byl největší slabinou postsovětských transformací. Američané považují právní stát za samozřejmost a mohli se oddávat fantaziím o tom, že ke zrodu nezbytných institucí povedou samotné trhy. Byl to omyl. Do značné míry záleželo na tom, zda se v zemích s nově nabytou nezávislostí ustavil právní stát, a především na tom, zda dokázaly pomocí svobodných voleb uskutečnit právní střídání u moci.

V roce 1993 Jelcin rozpustil ruský parlament a proti poslancům použil ozbrojence. Západním partnerům sdělil, že jde o počínání nezbytné kvůli urychlení tržních reforem, a americký tisk tuto verzi událostí přijal. Mluvit o trhu stačilo k tomu, aby stoupenci politiky nevyhnutelnosti považovali útok na parlament za krok k demokracii. Střet s parlamentem Jelcin následně využil na obhajobu posílení prezidentského úřadu. V roce 1996 Jelcinův tým

podle vlastního přiznání zfalšoval volby, které mu zajistily další funkční období.¹⁰⁸

V roce 1999 už byl Jelcin viditelně nemocný a často opilý. Problém nástupnictví se vyhrotil. K nalezení náhrady bylo nutné uspořádat volby, ty však musely být podle představ oligarchů řízené a měly vést k předvídatelnému výsledku. Hledal se tedy nástupce, jenž by nechal naživu Jelcinovu rodinu (jak ve smyslu nejbližších příbuzných, tak ve smyslu spřátelených oligarchů) a nesáhl jí na majetek. „Operace Následník“, jak se o ní začalo mluvit v Kremli, měla dvě fáze: prvním krokem bylo nalézt muže mimo okruh veřejně známých Jelcinových spřeženců a následně vymyslet zastupný problém, který bude dotýčný moci zdánlivě vyřešit.¹⁰⁹

Kvůli nalezení následníka uspořádalo Jelcinovo okolí průzkum veřejného mínění, zaměřený na oblíbené hrdiny populární zábavy. Vítězem se stal Max von Stierlitz, hrdina série detektivek Juliana Semjonova, která se dočkala mnoha filmových adaptací, především *Sedmnácti zastavení jara* z roku 1973.¹¹⁰ Smyšlený Stierlitz je sovětský špión nasazený za druhé světové války v německé vojenské rozvědce, komunista v nacistické uniformě. Vladimir Putin, který během kariéry v KGB působil mimo jiné na jedné nepřehledné významné pozici ve východním Německu, mohl vypadat jako reálná varianta fiktivního hrdiny Stierlitze.* V devadesátých letech se domohl majetku coby asistent petrohradského starosty, Kreml o něm věděl a považoval ho za týmového hráče. Od roku 1998 pracoval pro Jelcina v Moskvě, hlavně jako ředitel Federální bezpečnostní služby (FSB), vzniklé transformací někdejší KGB. Když byl v srpnu 1999 jmenován Jelcinem předsedou vlády, širší veřejnost ho neznala, a zdálo se proto, že kandidatura na celostátní volenou funkci u něj nepřipadá v úvahu. Jeho statistická obliba dosahovala dvou procent.¹¹¹ Bylo proto nutné vyvolat krizi, kterou by mohl spektakulárně vyřešit.

* Sám Putin označil literárního a filmového hrdinu Stierlitze za svého učitele, a když se stal prezidentem, vyznamenal Vjačeslava Tichonova, který v televizní adaptaci z roku 1973 Stierlitze hrál. Tichonov hrál také v letech 2004 a 2010 ve filmech Nikity Michalkova, který Putina podle všeho seznámil s Iljinovým dílem.

V září 1999 došlo v několika ruských městech k sérii výbuchů, při nichž zahynuly stovky ruských občanů. Pracovalo se i s variantou, že pachatelé mohli být důstojníci FSB: například v Rjazani místní tajná služba zatkla vlastní kolegy jakožto podezřelé. Možnost zinscenovaného terorismu sice doboví pozorovatelé zaregistrovali, avšak tyto faktické otázky smetla vlna spravedlivého vlastenectví poté, co Putin zahájil novou válku proti oblasti, jež byla prohlášena za zodpovědnou: Čečenské republiky na jihozápadě Ruska. Tato zakavkazská republika vyhlásila v roce 1993 nezávislost a poté úspěšně odolávala ruské armádě až do uzavření příměří. Pro účast Čečenců na explozích ovšem nebyly žádné důkazy. Díky druhé čečenské válce dosáhla Putinova popularita v listopadu již 45 procent.¹¹² V prosinci 1999 Jelcin oznámil, že odstupuje z funkce, a podpořil Putinovu kandidaturu. Díky jednostrannému televiznímu zpravodajství, manipulacím s hlasy a atmosféře terorismu a války se Putinovi podařilo v březnu 2000 získat absolutní většinu, potřebnou ke zvolení prezidentem.

Inkoustem, jímž se píše politická fikce, je krev.

TAKTO SE ZRODIL nový druh politiky, v dané době známý pod označením „řízená demokracie“. Rusové se v ní stali mistry a následně ji začali vyvážet. K autorství politické technologie, jež zajistila úspěch „operace Následník“, se hlásil Vladislav Surkov, poloviční Čečen, tajemník Jelcinova šéfa štábu a specialista na *public relations*. Inscenovaná demokracie, jejímž byl průkopníkem, kdy doposud neznámý kandidát využije uměle vyvolaných krizí ke shromáždění skutečné moci, se rozvíjela dál a Surkov od Putina dostával nové a nové funkce.

Během Putinových prvních dvou funkčních období v letech 2000–2008 Surkov zneužíval manipulovatelných konfliktů kvůli popularitě nebo zásahům do institucí.¹¹³ Když v roce 2002 ruské bezpečnostní síly při osvobozování rukojmích polapených teroristy zabily v divadle desítky civilistů,* vedlo to k naprostému zestátnění televize. Když v roce 2004 teroristé přepadli jednu

* Jedná se o útok v moskevském divadle na Dubrovce 23.–26. října 2002, pozn. red.

zapadlou školu,* vedlo to ke zrušení samostatně volených oblastních gubernátorů.¹¹⁴ Na obranu této eliminace volených gubernátorů Surkov s odkazem na Iljina prohlásil, že Rusové ještě nevědí, jak hlasovat. Podle Surkova Rusko „není připraveno a nemůže být připraveno na život za podmínek moderní demokracie“. Přesto ale – navázal – Rusko stojí se svou suverenitou výš než ostatní postsovětské země. Žádný neruský národ někdejšího Sovětského svazu podle něj není schopen mít vlastní stát.¹¹⁵

Surkovova teze o ruské nadřazenosti neprošla zkouškou, kterou ruské vedení v dané době ještě považovalo za relevantní: nevykazovala shodu s Evropou, netěšila se evropskému souhlasu a nepodněcovala ke sblížení. V roce 2004 vstoupily tři někdejší pobaltské sovětské republiky – Litva, Lotyšsko a Estonsko – společně s dalšími východoevropskými zeměmi a bývalými sovětskými satelity do Evropské unie. Ke vstupu do unie musely prokázat svou suverenitu v ohledech, v nichž to Rusko nedokázalo: musely vytvořit konkurenceschopný trh, státní správu schopnou implementovat unijní právo a demokracii opřenou o svobodné a spravedlivé volby.

Země, jež vstoupily do Evropské unie, mají operativní princip nástupnictví. Rusko jej nemělo. Toto selhání Surkov proměnil v nárok na nadřazenost pomocí sloganu „suverénní demokracie“. Rétoricky tak smetl ze stolu hlavní problém Ruska: bez reálné demokracie nebo alespoň jakéhosi principu nástupnictví není důvod očekávat, že by se Rusko udrželo jakožto svrchovaný stát. „Suverénní demokracie“ měla podle Surkovových náznaků představovat dočasné opatření, které Rusku umožní najít cestu k určitému typu západní politické společnosti.¹¹⁶ Zvolený slogan však s nadšením přivítali extrémní nacionalisté, například fašista Alexandr Dugin, který suverénní demokracii chápal jako permanentní stav a politiku věčnosti. Každému pokusu učinit z Ruska reálnou demokracii se teď – věřil Dugin – zabrání s odvoláním na suverenitu.¹¹⁷

Demokracie je procedura zajišťující výměnu držitelů moci. Jakmile je demokracie opatřena nějakým přídomekem – „lidová demokracie“ za komunismu, „suverénní demokracie“ poté –, znamená to,

* Útok na školu č. 1 v Beslanu v Severní Osetii 1. září 2004, pozn. red.

že příslušná procedura je odvržena. Surkov se zprvu snažil hrát to na obě strany a tvrdil, že uvedením správného člověka k moci se uchovává i demokracie jakožto instituce: „Řekl bych, že v naší politické kultuře se instituce rovná osobnosti.“¹¹⁸ Stejný trik najdeme u Iljina: svého vykupitele označil za „demokratického diktátora“, jelikož údajně reprezentuje lid.¹¹⁹ Za pilíře ruské státnosti Surkov považoval „centralizaci, personifikaci a idealizaci“: stát musí být jednotný, jeho moc musí být svěřena jednotlivci a tento jedinec musí být oslavován.¹²⁰ S odkazem na Iljina Surkov uzavřel, že ruský lid by měl mít přesně tolik svobody, kolik jí je připraven mít. „Svobodou“ ovšem Iljin mínil svobodu jednotlivce pohroužit se do kolektivu, jenž se podřizuje vůdci.¹²¹

Surkovův akrobatický kousek byl proveditelný v blahobytné první dekádě 21. století. V letech 2000–2008, kdy probíhala první dvě Putinova funkční období, rostla ruská ekonomika průměrným tempem skoro sedm procent ročně. Válku v Čečensku Putin vyhrál. Světové ceny zemního plynu a ropy byly vysoké a vláda rozdělila část nabytých zisků mezi obyvatelstvo. Zmizela vratkost Jelcinoва režimu a mnoho Rusů za to cítilo pochopitelný vděk. Kromě toho se Rusko těšilo stabilnímu postavení v mezinárodní oblasti. Po teroristických útocích 11. září 2001 nabídl Putin Severoatlantické alianci ruskou pomoc. V roce 2002 se pozitivně vyjádřil o „evropské kultuře“ a vyhýbal se tomu, aby NATO působilo dojmem nepřítele.¹²² V roce 2004 se přimluvil za členství Ukrajiny v Evropské unii – s tím, že takový krok by byl v ekonomickém zájmu Ruska. Rozšíření Evropské unie popisoval jako expanzi zóny míru a prosperity až k ruským hranicím.¹²³ V roce 2008 se zúčastnil summitu NATO.

Při volbách v roce 2004 Putin obdržel absolutní většinu hlasů a zahájil své druhé funkční období. Ať už se při volbách podvádělo nebo ne, jejich pravidelné konání přinejmenším ujišťovalo Rusy, že prezidentská moc má jisté meze. V roce 2008 – mohli si představovat – se jistě vynoří nějaká nová postava, tak jako se v roce 2000 vynořil Putin. Podle ruské ústavy už Putin nemohl v roce 2008 potřetí kandidovat. Vybral si proto vlastního nástupce, jímž byl vcelku neznámý Dmitrij Medveděv. Jakmile Medveděv obsadil

prezidentský úřad, jmenoval Putina předsedou vlády. Za Medveděva prezidentství došlo k úpravě ústavy a funkční období bylo prodlouženo na šest let, díky čemuž Putin získal možnost znovu kandidovat v roce 2012 a pak ještě 2018. Přesně o to mu očividně šlo: o vítězství jeho strany Jednotné Rusko v parlamentních volbách v prosinci 2011 a ve všech následujících volbách a o vítězství v prezidentských volbách v březnu 2012 a pak znovu v březnu 2018. Dohromady si tak zajistil minimálně dvacet let ve funkci, což v politice představuje věčnost. Avšak jediným mechanismem, jak se v roce 2012 mohl vrátit do prezidentského křesla, byly zdánlivě demokratické volby: stejně jako předtím bude nutné podvádět – ale pokud bude při podvodu přistižen tentokrát, přizná se. V tom tkvělo Surkovovo ztotožnění osobnosti s institucí; to mínil Iljin, když vybízel ke konání rituálních voleb. Putin oslabil mechanismus nástupnictví, a bude proto muset tvrdit, že Rusko žádný nepotřebuje. Usmrcení politické budoucnosti donutilo přítomnost k proměně ve věčnost – a proměna přítomnosti ve věčnost vyžadovala nekonečné krize a permanentní hrozby.

ČTVRTÉHO PROSINCE 2011 byli Rusové požádáni přiřknout Jednotnému Rusku většinu ve Státní dumě. Byla to jedinečná chvíle, neboť prezident Medveděv a premiér Putin předem oznámili, že si své funkce hodlají vyměnit. Jakmile strana zvítězí v parlamentních volbách a Putin v březnu příštího roku zvítězí v prezidentských volbách, bude Medveděv jmenován Putinem předsedou vlády.

Mnoho Rusů vyhlídka na Putinovo věčné vládnutí nijak nelákala. Po globálním finančním kolapsu v roce 2008 se růst ruské ekonomiky zpomalil. Putin ani Medveděv nenabídli program, který by snížil závislost Ruska na vývozu přírodních surovin nebo poskytl příslib sociální mobility. Mnoho Rusů proto tyto volby považovalo za poslední příležitost, jak zabránit stagnaci, a podle toho volili. Podle odhadů nezávislých pozorovatelů ruských voleb obdrželo Jednotné Rusko při volbách 4. prosince přibližně 26 procent hlasů.¹²⁴ Podle oficiálního sčítání však strana obdržela dost hlasů na to, aby získala většinu v parlamentu. Ruští i mezinárodní pozorovatelé kritizovali nevyváženost zpravodajství a fyzickou

i elektronickou manipulaci s hlasy. (V roli „pozorovatele“ vstřícného k ruskému režimu tu byl přítomen i předák Britské národní strany a popírač holokaustu Nick Griffin. Prohlásil ruské volby za „mnohem spravedlivější než britské“.)¹²⁵ Pátého prosince začaly protesty. Desátého prosince se v Moskvě shromáždilo asi padesát tisíc lidí, 24. prosince toto číslo vzrostlo na osmdesát tisíc. V průběhu měsíce proběhla lidová shromáždění v devadesáti devíti městech a jednalo se o vůbec největší protesty v dějinách Ruské federace. Hlavní heslo znělo: „Za svobodné volby!“¹²⁶

Při prezidentských volbách 4. března 2012 se podvody opakovaly. Už po prvním kole hlasování Putin obdržel většinu potřebnou ke jmenování prezidentem. Tentokrát byla většina manipulací s hlasy provedena elektronicky, ne fyzicky: do součtu byly přihozeny desítky milionů počítačových hlasů, které rozředily vůli reálně hlasujících lidí a zajistily Putinovi smyšlenou většinu.¹²⁷ V některých volebních okresech Putin získal počty hlasů zakončené dvěma či třemi nulami, což naznačovalo, že místní funkcionáři pochopili cílové hodnoty stanovené z centra až příliš doslova. V Čečensku Putin obdržel 99,8 procenta odevzdaných hlasů, v čemž se nejspíš odrážel železný stisk jeho čečenského spojence Ramzana Kadyrova. Podobných výsledků Putin rovněž dosáhl v domovech pro choromyslné a v dalších oblastech ovládaných státem. V Novosibirsku protestující namítali, že celkový součet hlasů převyšuje reálnou populaci o 46 procent. Nezávislí ruští i mezinárodní pozorovatelé opět upozorňovali na závažná podezření. A opět se výsledkům dostalo posvěcení spřátelených pozorovatelů z krajně pravicových stran.¹²⁸

Pátého března 2012 protestovalo v Moskvě proti zmanipulovaným prezidentským volbám asi dvacet pět tisíc Rusů.¹²⁹ Období od prosince 2011 do března 2012 bylo pro samotného Putina rozhodujícím momentem. Mohl přijmout kritiku parlamentních voleb. Mohl přijmout reálný výsledek prezidentských voleb a místo v prvním kole vyhrát až ve druhém. Vítězství v prvním kole bylo čistě prestižní záležitostí, nic víc. Mohl pochopit, že velká část protestujících má obavy o právní stát a princip nástupnictví ve své zemi. Ale místo toho se urazil.

Putin se rozhodl vnímat pomíjivou iluzi vítězství v prvním kole jako důležitější než vládu práva a své zjitřené emoce považovat za důležitější než názory spoluobčanů. Zcela bez okolků přijal, že došlo k podvodům, a Medveděv k tomu úslužně dodal, že všechny ruské volby byly odjakživa zmanipulované.¹³⁰ Zavržením zásady „jeden člověk, jeden hlas“ a současně neústupností ohledně toho, že volby se musí konat, Putin smetl ze stolu názory občanů a zároveň od nich vyžadoval účast na budoucích rituálech. Zaujal tak vůči demokracii iljinovský postoj: „Slepou víru v počet hlasů a jejich politický význam“, jak o tom mluvil Iljin,¹³¹ zavrhl nejen slovem, ale i činem. Byl deklarován mocenský nárok ve verzi „kdo podvádí, vyhrává“.

Jestliže roku 2000 Putin nastupoval do prezidentské funkce jako hrdina z říše fikce, roku 2012 se vracel coby mstivý ničitel právního státu. Putinovo rozhodnutí zmanipulovat volby před očima všech uvrhlo ruský stát do nejistého stavu – a Putinův nástup do prezidentského úřadu v roce 2012 byl proto počátkem krize nástupnictví. Držitelem moci se stal muž, jenž odstranil budoucnost, a přítomnost se proto musela stát věčnou.

V letech 1999 a 2000 Kreml využil v roli nezbytného nepřítele Čečence. Teď ale bylo Čečensko poraženo a místní vojenský vůdce Kadyrov se stal významnou součástí Putinova režimního aparátu. Po zmanipulovaných volbách z let 2011 a 2012 nastal stav permanentní vnitropolitické krize, a stejně permanentní proto musela být i protistrana. Účastníky protestů bylo nutné provázat s nějakým nezdolným nepřítelem, tak aby je bylo možné vinit z ohrožení ruské státnosti namísto Putina. Činy protestujících bylo nutné oddělit od reálného domácího problému, který nastolil Putin, a naopak je spojit se smyšleným ohrožením ruské suverenity zvenčí. Politika věčnosti vyžaduje a produkuje problémy, jež jsou smyšlené, a právě proto neřešitelné. V Rusku roku 2012 se hlavním uměle vytvořeným problémem staly podloudné snahy Evropské unie a Spojených států zničit Rusko.

PROHNILÝ ZÁPAD, permanentní nepřítel Leonida Iljiče Brežněva,¹³² se vrátil – ale tentokrát měla být západní dekadence